

ADB

लैंड्रिक स्मरणसूची

पूर्वशाली विकास बैंक

यस दस्तावेज अंग्रेजीबाट अनुवाद गरी बृहत् जनसमुदायमा जानकारी होस् भन्ने हेतुले प्रकाशित गरिएको छ । तर, एसियाली विकास बैंकको आधिकारिक भाषा अंग्रेजी हो र यस दस्तावेजको अंग्रेजी मूल संस्करणलाई मात्र आधिकारिक मानिनेछ । कुनै पनि उद्धरण गर्नुपरे अंग्रेजी मूल संस्करणलाई नै आधार मान्नुपर्नेछ । एसियाली विकास बैंकले यस नेपाली अनुवादको यथार्थताको प्रत्याभूति गर्दैन र मूल संस्करणबाट फरक पर्न गएमा त्यसको जिम्मेवारी पनि लिदैन ।

विषय सूची

स्मरणसूचीको उद्देश्य	१
कृषि आयोजनाहरूमा लैंडिंग सरोकारका विषय किन महत्वपूर्ण छ ?	२
स्मरणसूची कसरी प्रयोग गर्ने	३
आयोजना चक्रका मुख्य प्रश्न	४
PTTA तथ्य-संकलन गर्ने एडीवी कर्मचारीका लागि	५
PTTA कार्यान्वयन गर्ने परामर्शदाताका लागि	६
कृषिसम्बन्धी लैंडिंग विश्लेषण संरचना	७
गतिविधि विवरण	८
वस्तु तथा सेवाको उत्पादन	९
प्रजननमूलक तथा घरायसी आवश्यकता सम्भार गतिविधि	१०
सामुदायिक कार्य	१०
सामुदायिक संगठन र गतिविधि	१०
स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार विवरण	११
स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार विवरणको संकलन	१३
संरचनात्मक तथा सामाजिक-सास्कृतिक पक्षको विश्लेषण	१५
आयोजना चक्र विश्लेषण र ढाँचासम्बन्धी विषय	१७
उत्पादन	१७
तालिम	१७
सूचना	१८
सहभागिता	१९
पहुँच	१९
सम्बन्धित विकास	२०
आयोजना संरचना	२०
उप-क्षेत्रहरूका लागि लैंडिंग विश्लेषण	२२
परिचय	२२
सिंचाइमा लैंडिंग सरोकारका विषय	२२
माछापालनमा लैंडिंग सरोकारका विषय	२६
प्रकृतिमा आधारित पर्याप्ति-पर्यटन	३०
वन तथा जलाधार व्यवस्थापनमा लैंडिंग सरोकारका विषय	३१
तटीय क्षेत्र व्यवस्थापनमा लैंडिंग सरोकारका विषय	३६
एकीकृत ग्रामीण विकासमा लैंडिंग सरोकारका विषय	३८
लघुवितमा लैंडिंग सरोकारका विषय औद्योगिक बाली तथा कृषिजन्य उद्योगमा लैंडिंग सरोकारका विषय पशुपालनमा लैंडिंग सरोकारका विषय	४२
अनुसंची : लैंडिंग विशेषज्ञका लागि निर्देशित शर्त	४५
सन्दर्भ-सामग्री	५१
	५२

शब्दावली

- EA : कार्यान्वयन निकाय
 GAD : लैंडिंग तथा विकास
 ISA : प्रारम्भिक सामाजिक निर्धारण
 M&E : अनुगमन तथा मन्त्राकान
 NGO : गैर-सरकारी संस्था
 PPTA : आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता
 SRF : सुन्दरबन्स संरक्षित वन
 मख्यपृष्ठ तस्वीर सौजन्य : अन्तर्राष्ट्रिय धान अनुसन्धान संस्था (International Rice Research Institute)

स्मरणसूचीको उद्देश्य

यो स्मरणसूची एडीबीका कर्मचारी र परामर्शदाताहरूलाई लैंड्रिक तथा विकास (GAD) सम्बन्धी एडीबीका नीति एवं रणनीतिक उद्देश्यहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न तयार पारिएको हो (एडीबीको लैंड्रिक तथा विकास नीति (ADB's Policy on Gender and Development), मे १९९८ हे नु हो स.) । यसले आयोजना/कार्यक्रमका सबै चरणमा कृषि क्षेत्रका प्रमुख लैंड्रिक सरोकारका विषयहरू पहिचान गर्न प्रयोगकर्ताहरूलाई दिशानिर्देश गर्नेछ । यसबाहेक लैंड्रिक सरोकारका विषयहरूको सुनुवाई गर्न उपयुक्त लैंड्रिक-सम्बेदनशील रणनीति तथा परिसूचक तयार पार्नमा पनि सहयोग गर्नेछ ।

एडीबीका कर्मचारीले आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) अन्तर्गत तथ्य-संकलन गर्ने क्रममा प्रारम्भिक सामाजिक निर्धारण (ISA) का लैंड्रिक सरोकारका विषयहरू पहिचान गर्न यो स्मरणसूची प्रयोग गर्न सक्नेछन् । परामर्शदाताहरूलाई पनि आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताका क्रममा वृहत्त सामाजिक विश्लेषण गर्दा यो स्मरणसूची उपयोगी हुनसक्नेछ । तर, सबै आयोजनाका लागि सबै प्रश्न सान्दर्भिक हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिनु आवश्यक छ । कर्मचारी तथा परामर्शदाताहरूले निर्धारित अवस्थामा बढी सान्दर्भिक हुने प्रश्नहरू छनौट गर्नु पर्नेछ ।

प्रारम्भिक सामाजिक निर्धारण तथा सामाजिक विश्लेषणका लागि लैंड्रिक-सम्बेदनशील निर्देशित शर्तहरू

तयार पार्न आवश्यक निर्देशिका पनि यसमा समावेश छ । यसैगरी, एडीबीको सहायतामा सञ्चालित आयोजनाहरूको घटना विश्लेषण पनि उल्लेख गरिएको छ, जसले कृषि आयोजनाहरूमा लैंड्रिक सरोकारका विषयहरू मूलप्रवाहमा ल्याउने कार्यहरूमाथि प्रकाश पार्नेछ ।

आयोजना तयारीका लागि यो स्मरणसूचीबाहेक ADB's Handbook for Incorporation of Social Dimensions in Projects (1994), Guidelines on Benefit Monitoring and Evaluation तथा महिला सरोकारका विषयहरू उठाइएका सारांशपत्रलाई सन्दर्भ-सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिनेछ । अरु उपयोगी सन्दर्भ-सामग्रीहरूको सूची यसै पुस्तिकाको अन्तम पृष्ठमा दिइएको छ ।

यो स्मरणसूची शिरीन लतिफले एडीबीका परामर्शदाता पेनेलोप शोफेलद्वारा गरिएको प्रारम्भिक कार्यका आधारमा तयार पार्नुभएको हो । स्मरणसूचीका उपक्षेत्र तथा केही घटना विश्लेषण तयार पार्नमा मोनावर सुल्तानाको ढूँगो योगदान छ । मेरी एन एसिकोले यसको सम्पादन गर्नुभएको हो भने जुन डेला क्रुजले यसको अन्तिम ले-आवट (साजसज्जा) तयार पार्नुभएको थियो । यसमा एलिसा लासेरोनाले निर्माण सहायकका रूपमा काम गर्नुभएको थियो ।

एसियाली विकास बैंक (एडीबी) को वित्तीय सहायताप्राप्त कृषि आयोजनाहरूले लैंड्रिक सरोकारका विषयहरू तथा महिला सहभागितासँग सम्बन्धित विषयमा ध्यान

कृषि आयोजनाहरूमा लैङ्गिक सरोकारका विषय किन महत्वपूर्ण छ ?

दिंदा आयोजनाको सफलता र स्थायित्वमा प्रभाव पर्दै भन्ने संकेत गरेको छ ।

महिलाहरूले अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका हुन्छन् । खेतीपातीमा उनीहरूको लाभदायक भूमिका तथा घर र समुदायलाई उनीहरूले परम्परागतरूपमा दिँदै आएको निःशुल्क सेवाले अर्थतन्त्रमा ठूलो टेवा पुऱ्याउँछ । यद्यपि धेरैजसो समाजमा उनीहरूलाई स्रोत-साधन र अत्यावश्यक सेवामा पहुँच तथा निर्णय लिने अधिकारवाट बाहिर राखिएको हुन्छ । महिलाहरूमाथिको यो भेदभाव हटाउन एडीबीको सहायताप्राप्त कृषि आयोजनाहरूले प्रशस्त अवसर सिर्जना गरेका छन् ।

आयोजनाहरूले कृषिमा महिला तथा पुरुषको विभिन्न भूमिका, आवश्यकता र सोंचाइलाई विचार पुऱ्याउनपर्दै । महिलाहरूले भोगदै आएको लैङ्गिक अवरोध, खासगरी आयोजनाको तयारी, कार्यान्वयन र व्यवस्थापनमा उनीहरूको भूमिकालाई सीमित गर्ने तत्वहरूमाथि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यस्ता विभेदहरूमाथि विचार पुऱ्याउन नसक्ना आयोजनामा ढिलाइ हुने, कार्यान्वयनमा अवरोध आउने तथा आयोजनाको कार्य-सम्पादन नै असफल हुने सम्भावना रहन्छ ।

लैङ्गिक सरोकारका विषयहरूमा जोड दिनुले आयोजनाको कार्य-सम्पादन राम्रो हुनुका साथै त्योभन्दा धेरै प्रतिफल हासिल हुन्छन् । आयोजनाको तयारी, ढाँचा, कार्यान्वयन तथा मूल्यांकनमा महिलाहरूको प्रत्यक्ष र सक्रिय सहभागिताले उनीहरूको सशक्तिकरणमा ठूलो भूमिका निर्वाह गर्दै । यसले उनीहरूलाई आयोजनामा आफ्नो स्वामित्वको अनुभव तथा त्यसको सफलतामा आफ्नो उल्लेखनीय भूमिका महसुस गराउँछ । महिलाहरूका लागि स्रोत-साधनसम्म राम्रो पहुँच स्थापित गरेको खण्डमा उनीहरू आफ्नो धेरै समय आयमूलक गतिविधि तथा आफ्नो र परिवारको आवश्यकतापूर्तिमा लगाउन सक्छन् । यसले समग्र अर्थतन्त्र र समाज लाभान्वित हुनेछ ।

स्मरणसूची कसरी प्रयोग गर्ने

यो स्मरणसूचीले लैङ्गिक विश्लेषण संरचनालाई अनुसरण गरेको छ । यो वृहत्, लचिलो र लागू गर्न सकिने किसिमको हुनुपर्नेछ । लैङ्गिक विश्लेषणले महिला तथा पुरुषले उत्पादन गर्ने वस्तु तथा सेवा र स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार (त्यसलाई अधिनमा राख्ने) मा भिन्नता हुन्छ भन्ने धारणा राख्छ । उत्पादनमूलक प्रणालीमा महिलाहरूको योगदान पहिचान गर्न लैङ्गिक रूपमा छुट्ट्याइएका तथ्यांक संकलन गरिन्छ । यसका लागि विकास सहायता आयोजना तयार पारिन्छ ।

आयोजना चक्रका मुख्य प्रश्न

आयोजनाको सम्भाव्यता र आयोजना तयारीको परिक्षण गर्दा लैङ्गिक विश्लेषणबाट उठाइएका दुई प्रश्नहरू सोधनुपर्छ :

- ➔ आयोजनाको सम्भाव्यता र यसको रास्तो ढाँचा तयार पार्नका लागि आयोजना क्षेत्रमा महिला तथा पुरुषको भिन्न भूमिका तथा मानमर्यादाले पार्ने व्यवहारिक प्रभाव के/के हुन् ? आयोजनाले महिला तथा पुरुषका विभिन्न भूमिकालाई कसरी समायोजन गर्दछ ?
- ➔ महिलाहरूको मानमर्यादा वृद्धि गर्न तथा लैङ्गिक समानतालाई प्रबर्द्धन गर्न आयोजनाको रणनीतिक सम्भाव्यता के हो ? आयोजनाले महिला तथा पुरुषलाई कसरी प्रभाव पार्दछ ? आयोजनाले लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने दीर्घकालिन रणनीतिहरूमा कसरी योगदान पुर्याउनसक्छ ?

आयोजना तथारी प्राविधिक सहायता (PPTA) तथ्य-संकलन गर्ने एडीबी कर्मचारीका लागि

एडीबीका कर्मचारीलाई आयोजना तथारी प्राविधिक सहायताअन्तर्गत तथ्य-संकलनको क्रममा प्रारम्भिक सामाजिक निर्धारण (ISA) गर्दा यो स्मरणसूची प्रयोग गर्न आग्रह गरिन्छ । प्रारम्भिक सामाजिक निर्धारणले एडीबीका कर्मचारीलाई आयोजनाका सामाजिक आयाम तथा यससँग सम्बन्धित लैंगिक सरोकारका विषयहरू पहिचान गर्न सहयोग गर्नुका साथै यी विषय सम्बोधन गर्ने निर्देशित शर्तहरू तयार पार्न सक्षम तुल्याउँछ । यस चरणमा पहिचान गर्नुपर्ने मुख्य लैंगिक सरोकारका विषयहरू सारांशमा बक्स १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १

प्रारम्भिक सामाजिक निर्धारण (ISA) का लागि प्रमुख लैंगिक प्रश्न

- ➔ लक्षित लाभान्वित जनसंख्या को/को हुन् ?
 - लैंगिक आधारमा लाभान्वित जनसंख्या छुट्ट्याउने ।
 - महिला तथा पुरुष दुवैसँग कुरा गर्ने ।
- ➔ के यस क्षेत्रमा महिलाहरूको भूमिका उल्लेखनीय छ ?
 - श्रमको लैंगिक विभाजन निर्धारण गर्ने ।
 - यस क्षेत्रमा महिलाहरूको आवश्यकता पुरुषको जस्तै छ ?
 - सम्भव भए महिला तथा पुरुषका लागि आम्दानीका मुख्य स्रोत पहिचान गर्ने ।
- ➔ आयोजनाले महिलालाई कसरी प्रभाव पार्नसक्छ ? के आयोजनाले महिला तथा पुरुषलाई उस्तै किसिमका सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव पार्ने सम्भावना छ ?
 - ➔ के आयोजनाका लागि लैंगिक-समावेशी ढाँचा तयार पार्न सकिन्छ, र के यसमा महिलाहरूलाई प्रभावकारी र समानुपातिकरूपले लक्षित गर्न सकिन्छ ?
 - ➔ सम्भव भए आयोजनामा महिलाको सम्भावित सहभागिताका लागि कानूनी, सांस्कृतिक वा धार्मिक अवरोधहरू पहिचान गर्ने ।
 - ➔ के कार्यकारी/कार्यान्वयन निकायसँग आयोजनाको प्रतिफल महिलाहरूसम्म पुऱ्याउने वा उनीहरूलाई यसमा सहभागी गराउने क्षमता छ ?
 - ➔ के आयोजना तथारी प्राविधिक सहायता (PPTA) को तथ्य-संकलन र यसको अध्ययनका लागि लैंगिक-समावेशी ढाँचा तयार पार्न लैंगिक तथा विकाससम्बन्धी विशेषज्ञताप्राप्त परामर्शदाताको सेवा आवश्यक पर्नेछ ?

आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) कार्यान्वयन गर्ने परामर्शदाताका लागि

सामाजिक विश्लेषण

यस स्मरणसूचीले आयोजनाको कार्यक्षमता तथा प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) कार्यान्वयनका क्रममा लैंडिक विश्लेषणको प्रारूप र प्रक्रियागत संरचना उपलब्ध गराउँछ । लैंडिक विश्लेषणले सम्बन्धित क्षेत्रका महिला तथा पुरुषको भूमिका र गतिविधि, स्रोत-साधनमा उनीहरूको पहुँच र अधिकार, विभिन्न गतिविधिको सामाजिक-आर्थिक सन्दर्भ तथा त्यसको पहुँच र नियन्त्रण ढाँचा तथा आयोजनाको सम्भाव्यता र आयोजनाको ढाँचा मूल्यांकन गर्न परामर्शदाताहरूलाई सक्षम तुल्याउँछ ।

आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताको सामाजिक विश्लेषण र ढाँचाका लागि ध्यान दिनुपर्ने प्रमुख लैंडिक सरोकारका विषयहरू सारांशमा बक्स २ मा दिइएको छ । लैंडिक विश्लेषण विधिवारे अर्को अध्यायमा चर्चा गरिएको छ भने विभिन्न कृषिजन्य उप-क्षेत्रका लागि ध्यान दिनुपर्ने लैंडिक सरोकारका विषयसम्बन्धी सुझाव त्यसपछिका अध्यायहरूमा दिइएका छन् ।

सामाजिक विश्लेषणको एक अङ्कका रूपमा गरिने लैंडिक विश्लेषणले महिलाहरूको भूमिका र गतिविधि तथा स्रोत-साधनमा उनीहरूको पहुँच र अधिकारसम्बन्धी तथ्यांक संकलन र रेकर्ड राख्नुका साथै आर्थिक तथा सामाजिक जीवनका अन्य पक्षहरू खोज्ने अवसर उपलब्ध गराउँछ । उदाहरणका लागि, कसले के, कहाँ, कहिले र कर्ति समयसम्म काम गयो भन्ने वृहत तथ्यांक संकलन गरिनेछ । त्यसपछियी सबै तथ्यांकलाई के गर्नुपर्छ ? तथ्यांक संकलन गर्नुमात्र पर्याप्त हुँदैन । मुख्य कुरा भनेको यी तथ्यांकलाई आयोजनाको ढाँचा तयार पार्नमा प्रयोग गर्नु हो । जस्तै, कुखुरापालनलाई बढावा दिने किसिमका कार्यक्रम महिलाहरूका लागि लक्षित गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ । यसैगरी, उत्पादन विक्री गर्नु महिलाहरूको काम हो भने बजार व्यवस्थापनसम्बन्धी सञ्चनाका लागि लक्षित समूह महिला नै हुनुपर्नेछ । आयोजनाको ढाँचा तयार पार्दा ध्यान दिनुपर्ने प्रमुख लैंडिक सरोकारका विषयहरू बक्स ३ मा दिइएका छन् ।

बक्स २

सामाजिक निर्धारण (SA) का लागि प्रमुख लैंडिक सरोकारका विषय

- ➔ लक्षित जनसंख्याको पहिचान तथा वर्णन । लिङ्ग तथा वर्गका आधारमा जनसंख्या तथ्यांक छुट्ट्याउने । महिला तथा पुरुषहरू आफ्नो भूमिका तथा आर्थिक, शैक्षिक र स्वास्थ्य स्थितिका आधारमा कसरी फरक छन् भनी हेर्ने ।
- ➔ श्रमको लैंडिक विभाजनका आधारमा सूचना संकलन । उत्पादन, घरधुरी र सामाजिक जिम्मेवारी कसरी बाँडिएका छन् कसले के, कहाँ, कहिले र कति समयसम्म काम गर्दछ ?
- ➔ समुदायमा रहेका भिन्नताको परिक्षण । यी समूहमा महिला तथा पुरुषहरूको भूमिका, मानमर्यादा तथा जीवनस्तरबीच रहेका भिन्नता उल्लेख गर्ने ।
- ➔ आयोजनासँग सम्बन्धित लक्षित जनसंख्याको आवश्यकता र मात्राको मूल्यांकन । महिला तथा पुरुषका प्राथमिकताहरू फरक छन् कि छैन् र यी भिन्नताले प्रस्तावित आयोजनालाई कसरी प्रभावित पार्न सबै भनी हेर्ने ।
- ➔ ग्रहण क्षमताको मूल्यांकन । महिला तथा पुरुषहरू आयोजनामा कसरी सहभागी हुन्छन् (उनीहरूको प्रेरणा, ज्ञान, सीप र संगठनात्मक स्रोत-साधनहरू) र आयोजनालाई कसरी उनीहरूको संस्कृति तथा समाजमा आवद्ध गर्न सकिन्दछ भनी हेर्ने ।
- ➔ स्रोत-साधनमा पहुँच र अधिकारको मूल्यांकन । के आयोजनाका गतिविधिहरूले स्रोत-साधनमा महिलाहरूको पहुँच तथा अधिकारमा नकारात्मक प्रभाव पार्नेछ ? उदाहरणका लागि, आयोजनाका कारण जमिन वा वन विनास वा बजार पहुँच घट्नेछ ?
- ➔ संस्थागत क्षमता । के कार्यकारी निकाय महिलाहरूलाई सेवा प्रवाह गर्न सक्षम छ ? के कार्यकारी निकायमा महिला कर्मचारी तथा महिला प्रसार कार्यकर्ता छन् ?
- ➔ संस्थाहरूको पहिचान । कुन सरकारी वा गैर-सरकारी संस्था तथा निकायले महिलाहरूमाथि ध्यान दिई वा लैंडिक तथा विकासका सम्बन्धमा चासो राख्दै आयोजनालाई योगदान पुर्याउन सक्छन् ?

वक्स ३

आयोजनाको ढाँचा तयार पार्दा ध्यान दिनुपर्ने प्रमुख लैंडिंग सरोकारका विषय

सहभागितामूलक प्रयास : आयोजनाको तयारी, ढाँचा र कार्यान्वयनमा महिला तथा पुरुषसँग समानुपातिकरूपले परामर्श लिने तथा संलग्न गराउने ।

लैंडिंग विश्लेषण

- ➔ के आयोजना क्षेत्रमा महिला तथा पुरुष दुवैका आवश्यकता परिभाषित गरिएका छन् ?
- ➔ के महिलाहरूको सम्भावित सहभागितामा सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक तथा अन्य अवरोध परिचान गरिएका छन् ?
- ➔ के यी अवरोधलाई व्याख्या गर्न रणनीति तर्जुमा गरिएका छन् ?
- ➔ के स्थानीय महिलाहरूका संगठनसँग परामर्श लिइएको छ ?
- ➔ के आयोजनाका सबै अङ्गाट महिलाहरू प्रत्यक्षरूपमा लाभान्वित हुनेछन् ?

आयोजनाको ढाँचा तयार पार्ने

- ➔ सामाजिक तथा लैंडिंग विश्लेषणबाट प्राप्त सूचना तथा विश्लेषणलाई आयोजना चक्रका सबै चरणमा प्रयोग गर्ने ।
- ➔ के आयोजनाको ढाँचामा यसका विभिन्न अङ्ग, रणनीति, विशेषता वा आयोजनामा महिला सहभागितालाई प्रबढ्दन गर्ने तथा सहयोग गर्ने लक्ष्य समावेश छन् ?
- ➔ के यस्ता विशेषता, रणनीति तथा विधिका लागि बजेट विनियोजन गरिएको छ ?
- ➔ महिला सहभागितालाई सहयोग गर्न छुट्टै बजेट विनियोजन गर्ने ।
- ➔ के महिला सहभागिताका रणनीति तथा लक्ष्यलाई आयोजनाको संरचनामा समावेश गरिएको छ ?
- ➔ आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा लैंडिंग विशेषज्ञताको प्रयोग गर्ने ।
- ➔ लैंडिंग-समावेशी आयोजना कार्यान्वयनमा कार्यकारी निकायका कर्मचारीलाई सुदृढीकरण गर्ने ।

लाभ अनुगमन तथा मूल्यांकन

- ➔ के महिला तथा पुरुषहरूका लागि हासिल भएका लाभ मापन गर्ने परिसूचक छन् ?
- ➔ महिला तथा पुरुषहरूलाई प्राप्त लाभ परिभाषित गर्ने परिसूचक विकास गर्ने ।
- ➔ लैंडिंग प्रभाव अनुगमन गर्ने पुरुष तथा महिलाका लागि छुट्टाछुट्टै तथ्यांक संकलन गरिएको छ भनी सुनिश्चित गर्ने । महिलाहरूलाई अनुगमन तथा मूल्यांकनमा सहभागी गराउने ।

कषिसम्बन्धी लैंगिक विश्लेषण संरचना

लैंगिक विश्लेषण संरचनाका चार भाग छन् र यसलाई दई प्रमुख चरणमा कार्यान्वयन गरिन्छ । सर्वप्रथम आयोजनाका गतिविधि विवरण र स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकारसम्बन्धी विवरणका लागि सूचना संकलन गरिन्छ । त्यसपछि उक्त सूचनालाई आयोजनाका पक्ष र चलनचल्तीअनुसार विभिन्न गतिविधि तथा पहुँच र अधिकारका कुरा र आयोजना चक्रको विश्लेषणमा प्रयोग गरिन्छ ।

आयोजनाको लैंगिक विश्लेषणमा पर्ने विभिन्न चरण चित्र १ मा देखाइएको छ ।

चित्र १

आयोजनाको लैंगिक विश्लेषण

गतिविधि विवरण

आयोजनाका गतिविधिलाई त्यस्ता विशेष कार्यतर्फ निर्देशित गर्नका लागि सक्षम हुन योजनाकारहरूले आयोजना क्षेत्रका जनसंख्या उप-समूहहरूमा पुरुष तथा महिलाका कार्यबारे जानकारी राख्नु आवश्यक छ । त्यसैले, कृपि चक्रका प्रत्येक चरणमा महिला तथा पुरुषको सहभागिता, उनीहरूबीच आपसमा बाँडिने र नबाँडिने कार्य तथा श्रमको लैंडिंग विभाजनको तथ्यांक संकलन गर्नुपर्छ । यसको प्रमुख उद्देश्य भनेको आयोजनामा महिलाहरूलाई सक्रियरूपले सहभागी गराइएको छ र उनीहरू यसको प्रतिफल हासिल गर्नबाट वच्चित छैनन् भनी सुनिश्चित गर्नु हो ।

गतिविधि विवरणले धेरैजसो सबै किसिमका गतिविधि समेट्छ : उत्पादनमूलक, प्रजननमूलक^१, सामुदायिक सेवा । यसले प्रत्येक गतिविधिमा कति समय खर्च भएको छ, कतिपटक यो काम गरिन्छ (जस्तै, दैनिक वा कहिलेकाहिँ), कुन समयमा सबभन्दा बढी काम गर्नुपर्छ र आयोजनामा महिला, पुरुष तथा बालबालिकाले गर्नुपर्णे अतिरिक्त कामहरू के हुन् भनी पहिचान गर्नेछ ।

यसबाटहेक गतिविधिहरू कहाँ सञ्चालन भइरहेका छन्, घरमा वा अरूमा ठाउँमा (गाउँ, बजार, खेत वा शहरी केन्द्रहरू) र यस्ता ठाउँहरू घरदेखि कति टाढा छन् भनी पहिचान गर्ने कार्य पनि गतिविधि विवरणले गर्नेछ । यस्तो सूचनाले महिला र पुरुषले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ ओहोरदोहोर गर्नेसम्बन्धी विस्तृत जानकारी दिनुका साथै उनीहरूको आवागमन, यात्रा गर्ने तरिका, प्रत्येक गतिविधिका लागि लाग्ने यात्रा अवधि र समय वचत गर्ने सम्भावित उपायमा कार्यक्रमको प्रभाव मूल्यांकन गर्न सहयोग गर्दछ ।

गतिविधि विवरणमा ध्यान दिइएका चार किसिमका गतिविधि निम्न छन् :

टिपोट

आयोजनामा

महिलाहरूलाई

सक्रियरूपले सहभागी

गराइएको छ र उनीहरू

यसको प्रतिफल हासिल

गर्नबाट वच्चित छैनन्

भनी सुनिश्चित गर्ने

आवश्यक कदम चाल्ने ।

^१प्रजननमूलक वा घरायसी आवश्यकता सम्भार गतिविधिबाट छुट्टयाइएका उत्पादनमूलक वा आर्थिक गतिविधिमा घर-परिवार तथा समुदायलाई आर्थिक लाभ उपलब्ध गराउने सबै किसिमको कार्य पर्दछन् । जस्तै: वाली तथा पशुजन्य उत्पादन, हस्तकला उत्पादन, बजार व्यवस्थापन र रोजगारी । प्रजननमूलक तथा घरायसी आवश्यकता सम्भार गतिविधि भनेका प्रजनन, घरकाज र समुदायका लागि गरिने कार्य हुन् । जस्तै: ईन्धन तथा पानी ल्याउने काम, खानाको तयारी, बालबालिकाको हेरचाह, शिक्षा, स्वास्थ्योपचार र घर मर्मतसम्भार जस्ता कार्य । सामान्यतया यस्ता कामको आर्थिक मूल्य राखिएको हुदैन र धेरैजसो राप्तिय सेस्तामा पनि उल्लेख गरिएको हुन्दैन ।

वस्तु तथा सेवाको उत्पादन

- के महिलाहरू जीविकोपार्जन र नगदे बाली उत्पादन दुवैमा सक्रिय छन् ?
- खेतीपातीका सबै चरणमा लक्षित समूहलाई कामको भार कर्ति छ ? कुन मौसममा काम गरिन्छ ? यी प्रश्न उत्पादनको प्रत्येक चरण (वीउ वा कटाइ छनौट, बीउ रोप्ने, भारपात उखेल्ने, बाली काट्ने, थन्क्याउने, संरक्षण, प्रशोधन, बजार व्यवस्थापन आदि) मा नगदेबाली र अन्नबाली, पशुजन्य उत्पादन (जस्तै, कुखुरापालन, दुग्ध उत्पादन, माछापालन, मह उत्पादन र प्रशोधन) तथा रूख रोप्ने कार्यका लागि छुट्टाछुट्टै सोधनुपर्छ ।
- यी कार्य पुरुष, महिला तथा बालबालिकाबीच बाँडन्छ वा यीमध्ये कुनै एकले मात्र गर्नुपर्छ ?
- के पुरुष वा महिला सांस्कृतिक रीतिरिवाजका कारण कुनै कामबाट बाहिरिएका छन्, जुन प्रस्तावित आयोजनाबाट प्रभावित हुनसक्छ ?
- के पुरुष वा महिलाले गाहो परेको वा कामको भार बढी भएको अवस्थामा वा कुनै काम बढी नाफामूलक रहेको कारणले केही हदसम्म (हद तोक्ने) एक-अर्काको काममा सघाउँछन् ?
- घर-परिवार संख्यामा आउने परिवर्तनले (जस्तै, वसाईसराईका कारण) कुन हदसम्म श्रमको लैङ्गिक विभाजनमा परिवर्तन ल्याउँछ ? यससन्दर्भमा खासगरी महिला घर-मूली भएका परिवारमा अध्ययन गर्नुपर्छ ।
- के आयोजनाले कृषिजन्य गतिविधिहरूमा महिला वा पुरुषको समय बढाउने छ ?

**कस्ता नीति,
कार्यक्रम तथा
सामाजिक-आर्थिक
मान्यताले
आयोजनामा महिला
सहभागितालाई
प्रभाव पार्नसक्छ ?**

- के कृषि क्षेत्रमा महिलाहरूको भूमिकालाई सहयोग गर्न नयाँ प्रविधि अपनाइनेछु ?

प्रजननमूलक तथा घरायसी आवश्यकता सम्भार गतिविधि

- परिवारका सदस्यहरूको हेरचाह कसले गर्दछ ? यसमा बालबालिकाको स्थाहारसुसार, वृद्धको हेरविचार, खाद्यान्न उत्पादन (जस्तै, स्थानीय अन्न बाली र पशुजन्य उत्पादन, खरिद, खानाको तयारी तथा पकाउने काम), ईन्धन तथा पानी ल्याउने कार्य, शिक्षा, स्वास्थ्योपचार, लुगा धुने र सरसफाई गर्ने, घर मर्मतसम्भार गर्ने (निर्माण), कालिगढी तथा कलाकौशल र सामाजिक दायित्वको निर्वाहजस्ता कार्य पर्दछन्।

- यी कार्यहरूका लागि कति समय लाग्छ ?

सामुदायिक कार्य

- स्थानीय समुदायका लागि कसले काम गर्दछ (सामुदायिक सुविधाहरूको हेरविचार र सम्भार, जस्तै खानेपानी आपूर्तिसम्बन्धी सर-सामान, बैठक स्थल र पूजापाठका ठाउँ) ?
- यस कार्यका लागि कति समय लाग्छ र कहिले गरिन्छ ?

सामुदायिक संगठन र गतिविधि

- आयोजना क्षेत्रमा कस्ता किसिमका सामुदायिक संगठन छन् (परम्परागत सामाजिक-सांस्कृतिक संगठन, उत्पादक समूह, जस्तै सहकारी, बचत तथा ऋण समूह, गैर-सरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित सामुदायिक संगठन) ?
- यी सामुदायिक संगठनको सदस्यता विवरण के हो, यिनीहरूका उद्देश्य तथा रणनीति के/के हुन् र उनीहरूका गतिविधिलाई कति समय चाहिन्छ ?

स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार विवरण

स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार विवरणले उत्पादनमूलक संशोधनमा ध्यान दिन्छ, जस्तै : भूमि, उपकरण, श्रम, पुँजी तथा कर्जा र शिक्षा, प्रसार तथा तालिम । यसले स्रोत-साधनमा पहुँच तथा त्यसको विनियोजन र प्रयोगसम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार छुट्ट्याएको हुन्छ । प्रस्तावित आयोजनाले उत्पादनमूलक स्रोत-साधनसम्बन्धी पहुँचलाई हानी पुऱ्याउनेछ वा स्रोतको नियन्त्रणमा पुरुष तथा महिलावीच परिवर्तन ल्याउनसक्नेछ भन्नेमा पनि यसले योजनाकारहरूलाई सक्षम तुल्याउँछ ।

यो विवरणले कृषि आयोजनाहरूमा महिलाको समानुपातिक सहभागिता कुन हदसम्म अवरुद्ध भइरहेको छ भनी परिक्षण गर्दछ । उदाहरणका लागि, यदि महिलाहरूमा आम्दानी वा भूमिमाथि सीमित पहुँच छ भने उनीहरू कृषि सहकारी, जसले उत्पादन सामग्री तथा व्यावसायिक अवसर उपलब्ध गराउँछ वा स्वतन्त्र व्यावसायिक उत्पादक बन्न मद्दत गर्दछ, त्यसमा आवद्ध हुन असमर्थ हुनसक्छन् । केही उप-समूहहरूमा पुरुष पनि महिलासरही फाइदावाट बच्चित हुनसक्छन् ।

के कृषि क्षेत्रमा

महिलाहरूको

भूमिकालाई

सहयोग गर्न

आयोजनाले नयाँ

प्रविधि अपनाउने

छन् ?

भूमि, पुँजी,
उपकरण तथा
कृषि उत्पादनका
अन्य पक्षमा
महिलाहरूको कुन
हदसम्म स्वामित्व
र पहुँच पुग्न
सकेको छ ?

कार्यक्रम व्यवस्थापन विधि (जस्तै, खानेपानी उपभोक्ता समूह वा कृषक सहकारीको गठन) ले उत्पादनमूलक स्रोत-साधनमा कस्तो पहुँच र अधिकार छ भनी निर्धारण गर्नसक्छ र विद्यमान लैङ्गिक सम्बन्धमा परिवर्तन ल्याउनसक्छ । (स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकारसम्बन्धी जानकारीको विवरण निचोडमा कसरी निकालिन्छ भनी बक्स ४ मा देखाइएको छ ।)

बक्स ४

स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार विवरण गतिविधि

- ➔ परिवारका कुन सदस्यले कुन कृषिजन्य कार्य गर्दछन् र श्रमको लैंड्रिक विभाजन लचिलो छ ? कि छैन ?
- ➔ श्रमको उपलब्धतामा विद्यमान दैनिक तथा मौसमी घटवढ के/के हुन् ?
- ➔ परिवारको दैनिक घरघन्दाको जिम्मेवारी क-कसलाई छ ?

स्रोत-साधन तथा अवरोध

- ➔ उत्पादनमूलक स्रोत-साधन, जस्तै भूमि, पुँजी, पुँजीगत संशाधन (शिक्षा, सूचना तथा ज्ञान, तालिमका अवसर, प्रसार सेवा) र बजारमा कसको पहुँच र अधिन छ ?
- ➔ उत्पादनमूलक स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार नभएकाहरूलाई यसबाट उच्चेका अवरोध तथा प्रभाव के/के हुन् ?
- ➔ परिवार र समुदायमा पुरुष र महिलाहरूले अक्सर के/कस्ता निर्णय लिन्छन् ?
- ➔ आइपर्ने अवरोध/कठिनाई समधान गर्ने क्षमता पुरुष र महिलामा के/कसरी भिन्न छन् र यो भिन्नताले उनीहरूको काम, उत्पादकत्व तथा प्रतिफलको पहुँचमा कस्तो प्रभाव पार्द ?

लाभ र प्रोत्साहन

- ➔ परिवारमा उत्पादनको अधिकार कसको हुन्छ ?
- ➔ उत्पादनबाट ज्याला र लाभ कसले हासिल गर्दछ ?
- ➔ महिला तथा पुरुषहरूले पाउने ज्यालामा फरक छ ? यदि छ भने किन ?
- ➔ खेती तथा घरायसी उत्पादनको बेचविखन कसले गर्दछ ?
- ➔ विभिन्न स्रोतबाट हुने आयमा कसको अधिकार हुन्छ ? आम्दानी कसले राख्छ भन्ने निर्णय परिवारमा कसले गर्द ?
- ➔ पुरुष तथा महिलाले कस्तो खालको लगानी वा खर्चसम्बन्धी निर्णय लिन्छन् ?

स्रोत-साधनमा पहुँच तथा अधिकार विवरणको संकलन

स्रोत-साधन

महिला तथा पुरुषको स्वामित्व वा पहुँच निम्न क्षेत्रमा कुन हदसम्म हुन्छ ?

- भूमि, खानेपानीका सर-सामान, पशुपालन, कुखुरापालन, माछापालन, रुखबिश्वा, खेत ?
- पुँजी, कर्जा, रकम वा अन्य किसिमको बचत (अनौपचारिक स्रोत, जस्तै आफ्नो कलाकौशलको बिक्रीबाट प्राप्त हुने रकमसमेत) ?
- श्रम (बालबालिका, श्रीमान्-श्रीमति, अन्य नातेदार, अनौपचारिक कार्य समूह, ज्यालादारी कामदार) तथा जोत्नको लागि प्रयोग गरिने पशुहरू ?
- उत्पादनका कार्य, बाली काटेपछिको प्रयोग, घरायसी कार्य ?
- कृषिजन्य सामग्री (मल, बीउ, खोप) ?
- कालिगढी तथा कलाकौशल उत्पादनका लागि कच्चा सामग्री ?
- यातायात ?

महिला तथा पुरुषको सैद्धान्तिक वा व्यवहारिक पहुँच निम्न क्षेत्रमा हुन्छ ?

- प्रसार सेवा ?
- औपचारिक कर्जा, बचत तथा बैंकिङ सेवा ?
- अनौपचारिक बचत, कर्जा, विमा तथा सेवा/संगठन ?
- सीपमूलक तालिम (हिसाबकितासमेत) ?
- प्रशोधन सुविधा ?
- बजार व्यवस्थापन ?
- सहकारी वा सो सरह सरकारी वा गैर-सरकारी संघ (आफ्नै नाममा पूर्ण सदस्यता र मतदानको अधिकारसम्पन्न भएर) ?
- सूचना र सञ्चार माध्यम ?

टिपोट

- महिलातर्फ
- निर्देशित
- सञ्चार
- रणनीतिमाथि
- ध्यान दिने

➔ महिला तथा पुरुषको सैद्धान्तिक वा वास्तवमै निम्न क्षेत्रमा पहुँच हुन्छ ?

- स्वास्थ्य उपचार ?
- खानेपानी तथा सरसफाई ?
- आधारभूत सामाजिक सीपमूलक तालिम ?
- शिक्षा तथा साक्षरता/हिसावसम्बन्धी कार्यक्रम ?

महिलाहरूलाई प्रसार सेवा, सीपमूलक तालिम, बजार व्यवस्थापन,
उपकरण तथा वीउ र मलजस्ता कृषि सामग्रीमा समान पहुँच
उपलब्ध गराउन ध्यान दिने

लाभ

- ➔ उत्पादन प्रक्रियाबाट महिला तथा पुरुषले के/कस्ता भौतिक तथा
गैर-भौतिक लाभ हासिल गर्नुँ ?
- ज्याला (रकममा/अन्य प्रकारमा),
 - वस्तुको विक्रीबाट प्राप्त हुने आम्दानी,
 - सेवाको विक्रीबाट प्राप्त हुने आम्दानी,
 - अन्य उपभोग्य वस्तु (जस्तै : बालीबाट प्राप्त हुने अन्य फल),
 - सामाजिक सुरक्षा (विरामी हुँदा, वृद्धावस्था आदिमा हेरविचार),
 - आपसी सहायता,
 - मानमर्यादा, सम्मान
- ➔ महिला तथा पुरुषले पाएका लाभ कुन हदसम्म आफ्ना परिवारलाई
उपलब्ध गराउँछन् ?
- ➔ महिला तथा पुरुषको खर्च संरचना कस्तो हुन्छ ?

संरचनात्मक तथा सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षको विश्लेषण

यो विश्लेषणले विभिन्न गतिविधिको लैङ्गिक ढाँचा तथा आयोजना क्षेत्रको स्रोत-साधनमा पहुँच र अधिकारलाई प्रभाव पार्नसक्ने संरचनात्मक तथा सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षहरूलाई ध्यान दिन्छ :

- ➔ जनसंख्यासम्बन्धी पक्ष, जस्तै, परिवारको संख्या तथा घरमूली,
- ➔ सामान्य आर्थिक अवस्था, जस्तै, गरिबी स्तर, मूल्यवृद्धि दर, आय वितरण, आन्तरिक व्यापार तथा पूर्वाधार,
- ➔ सांस्कृतिक तथा धार्मिक पक्ष,
- ➔ शैक्षिक स्तर तथा महिला/पुरुषको सहभागिता, र
- ➔ राजनीतिक, संस्थागत तथा कानूनी पक्ष

यो विश्लेषणले निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्नेछ :

- ➔ महिला सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने कुन नीति वा कार्यक्रमले आयोजनालाई प्रभाव पार्दै ? यस्ता नीति वा कार्यक्रममा तलका अन्य कुराहरूका साथै निम्नबमोजिम पनि हुनसक्छन् :

- कृषि मन्त्रालय/विभाग तथा सब स्तरका स्थानीय प्रसार र प्रशिक्षण सेवा,
- कार्यकारी निकाय,
- कृषिसँग सम्बन्धित गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) तथा अनुसन्धान संस्था,

टिपोट
महिलाको
सक्रियताका
लागि महिला
गैर-सरका
री संस्थासँग
करार गर्ने

कुन सांस्कृतिक
रीतिरिवाजले
आयोजनामा महिला
सहभागितालाई
अवरुद्ध तुल्याउँछ ?

- कृषिसम्बन्धी सीप सिकाउने प्रशिक्षण संस्था, र
 - कृषि सञ्चार विशेषज्ञता ।
- ➔ कुन रूढिवाद र रीतिरिवाजले आयोजनाका गतिविधिमा महिला सहभागितालाई प्रभावित पार्नसक्छ ?
- उत्पादनमूलक गतिविधिमा रोक,
 - प्रजननमूलक गतिविधिमा उच्च सहभागिता,
 - सार्वजनिक कार्यमा (सक्रिय) सहभागितालाई रोक लगाउने,
 - पुरुष कर्मचारीसँगको सम्पर्कबाट बाहिर राख्ने,
 - रूढिवादका कारण बाहिर ओहोरदोहोर गर्न नपाउने,

के महिलाहरूले यस क्षेत्रका अन्य अनौपचारिक महिला सञ्जालबाट सहयोग प्राप्त गर्छन् ?

- ➔ आयोजनामा महिला सहभागितालाई प्रभाव पार्न वा आयोजनाका प्रतिफलमा महिलाको पहुँच पुऱ्याउनसक्ने कुनै कानून वा नियमावली छन् ? यी कानून वा नियमावली यस्ता हुनसक्छन् :
- पैतृक कानून,
 - भूमिको स्वामित्वसम्बन्धी नियमावली,
 - कर्जा नियमावली (जस्तै : पुरुष अभिभावकको हस्ताक्षर वा भूमिको स्वामित्वमा आधारित धितो वा दुवै),
 - श्रम कानून (कृषि क्षेत्र, कृषिजन्य उद्योगका लागि सान्दर्भिक हुनसक्ने), वा
 - रीतिरिवाजबाट निर्देशित ।

आयोजना चक्र विश्लेषण र ढाँचासम्बन्धी विषय

यो विश्लेषणले आयोजनाको सफलता तथा त्यसबाट महिलाहरूलाई लाभान्वित तुल्याउनका लागि प्रस्तावित उद्देश्य तथा विधिहरूलाई परिमार्जन गर्नुपर्नेछ भनी त्यसको संकेत गर्दछ ।

यसमा ध्यान दिनुपर्ने केही प्रश्नहरू निम्न छन् :

उत्पादन

- के आयोजनाका गतिविधिले महिलाहरूको उत्पादनमूलक प्रयासलाई खाचान्नबाट अन्यत्र मोडनेछ ?
- के बाली विविधतामा आउने परिवर्तनले महिलाहरूको परम्परागत बजारलाई प्रभाव पार्नेछ ?
- के नयाँ प्रविधिले महिलाहरूको परम्परागत आयमूलक श्रमलाई विस्थापन गर्नेछ ?
- के आयोजनाका गतिविधि वा उपलब्धिले महिलाहरूको कामको भार बढाउनेछ ?
- माथि उल्लेख गरिएजस्तो महिलाहरूको भूमिका तथा उत्पादनको समानतामा प्रभाव पार्ने किसिमका परिवर्तनलाई सन्तुलित तुल्याउन आयोजनाले के/कस्ता क्षतिपूर्ति दिनेछ ?

तालिम

- महिलाहरूको भूमिकामा प्रभाव पार्नेगरी भएका उत्पादनको परिवर्तनलाई सन्तुलित तुल्याउन वा उत्पादनमूलक प्रणाली तथा उत्पादनमूलक सीपबाट हुने लाभमा उनीहरूको समानतालाई बढावा दिन आयोजनामा के/कस्ता तालिम कार्यक्रम समावेश गर्नुपर्नेछ ?
- आयोजनाले स्थानीय बासिन्दाको जीवनशैलीमा परिवर्तन त्याउने सम्भावना छ (जस्तै, दैनिक गुजाराको समस्याबाट नगद आम्दानीतर्फ लैजाने) ?

टिपोट

- कार्यकारी
- निकायका
- कर्मचारीहरू
- का लागि
- लैंड्रिक-सम्बे
- दनशील
- विषयमा
- तालिम गर्ने

**आयोजनाले
महिला तथा
पुरुषका लागि
सम्पत्ति
अधिकार कसरी
समानुपातिक
तुल्याउनसक्छ ?**

- ➔ कुन तालिमले महिलाहरूलाई परिवर्तनबाट हुने लाभ हासिल गर्नमा मदत पुऱ्याउनसक्छ ?
- ➔ अतिरिक्त अन्तर-क्षेत्रीय कार्यक्रमका लागि स्वास्थ्य, सामाजिक विकास तथा शैक्षिक निकायहरू सलग्न हुने सम्भावना छ ?
- ➔ महिलाहरू तालिमबाट लाभान्वित होस् भनी सुनिश्चित गर्न पुरुषसँग नराखी छुटै तालिम दिनुपर्नेछ ?
- ➔ महिलालाई तालिम दिन उनीहरूका अन्य जिम्मेवारीमा बाधा नपुऱ्याई समय निर्धारण गर्न सकिन्छ ?
- ➔ महिलाको लैङ्गिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न तथा निर्णय लिने कार्यमा उनीहरूको प्रभाव र अधिकार बढाउन कस्तो किसिमको तालिम दिन सकिन्छ (जस्तै : कृषिसम्बन्धी सर-सामानको मर्मतसम्भार तालिम) ?
- ➔ स्थानीय कृषि प्रदर्शनीहरूले महिला तथा पुरुषलाई आयोजनाका फाइदावारे बुझन र त्यसमा पहुँच हासिल गर्न सहयोग गर्नेछ ?
- ➔ अशिक्षित महिला तथा पुरुषका लागि आयोजनामा सञ्चार रणनीति तथा नवीन शैक्षिक विधिको आवश्यकता छ ?
- ➔ आयोजनाअन्तर्गत ग्रामीण महिलाका आयमलक गतिविधिको सहयोगमा साना उच्चम व्यवस्थापन, लेखा तथा व्यावसायिक सीप र बजार व्यवस्थापन तालिम समावेश गर्न सकिन्छ ?

सूचना

- ➔ के सूचना तथा प्रसार सेवाहरू महिलासम्म पुग्नेछन् ?
- ➔ के आयोजनाका गतिविधिसँग सम्बन्धित सूचना सीधै महिला तथा पुरुषलाई उपलब्ध गराइनेछ ?
- ➔ के आयोजनाका सन्देश महिलासम्म पुगोस् भनी सुनिश्चित गर्न छुटै सञ्चार रणनीति आवश्यक पर्दै (जस्तै : महिलाबाट महिलासम्मको सूचना सेवा वा स्थानीय महिला समूहहरूको प्रयोग) ?

- आयोजनाका सन्देश सांस्कृतिकरूपले सुहाउँदो र लैंडिंग समानतालाई प्रवर्द्धन गर्ने किसिमले तयार पारिएको छ ?

सहभागिता

- के महिलाहरूसँग परामर्श लिइयो र के उनीहरू आयोजनाको उद्देश्य निर्धारणमा सहभागी भए ?
- के महिलाहरूलाई आयोजनाको तयारी तथा ढाँचा तयार पार्ने कार्यमा सहभागी गराइयो ?
- यदि महिलालाई स्थानीयस्तरको निर्णय लिने कार्यमा सहभागी गराइएको छैन भने के उनीहरूलाई प्रचार विधिद्वारा आयोजनाको सामुदायिक
- विकास अङ्गमा सहभागी गराउन सकिन्छ ? यदि त्यस्तो अङ्गको सम्भाव्यता छ भने के त्यसमा गैर-सरकारी संस्थाको सहभागिताका लागि ठाउँ छ ?
- आयोजनामा महिलाहरूको सक्रियता बढाउन महिला गैर-सरकारी संस्थासँग करार गर्न सकिन्छ ?
- यदि आवागमनको समस्याले महिला सहभागितालाई अवरुद्ध तुल्याएको छ भने यस्ता समस्या समाधान गर्न सकिने किसिमले आयोजना सञ्चालन गर्न सकिन्छ ?
- महिला सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्न आयोजनामा उत्प्रेरक अङ्गहरूको आवश्यकता छ ?

पहुँच

- के आयोजनाका शर्त तथा नियमहरूले महिलालाई जमिनको स्वामित्व लिन वा पट्टुच दिलाउन, कृषि फिक्न, सहकारीमा संलग्न हुन, उत्पादन विक्री गर्न वा भुक्तानी लिनमा विद्यमान कानूनी अवरोध समाधान गर्नसक्छ ?
- यदि अहिले सम्पत्तिमा महिलाको अधिकार असमान छ भने के आयोजनाले उनीहरूको समानुपातिक अधिकारलाई बढाउनसक्छ ? (उदाहरणका लागि, यदि नयाँ भूमि व्यवस्था प्रस्ताव गरियो भने के आयोजनाले त्यसको स्वामित्व परिवारको पुरुष तथा महिलामा संयुक्तरूपले हुनुपर्ने र महिला घरमूली भएका परिवारका हकमा महिलाकै स्वामित्वमा रहनुपर्ने व्यवस्था गर्नसक्छ ?)

- ➔ के आयोजनाका गतिविधिमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपले संलग्न रहेका महिलाहरूलाई भौतिक सामग्री तथा सेवाको आपूर्ति गर्न वृहत लक्ष्य निर्धारण गर्न सकिन्छ ?

संस्थागत विकास

- ➔ के निम्न कार्यहरूका लागि कार्यक्रम वा आयोजनामा प्राविधिक □ सहायता समावेश गर्न सकिन्छ :

- लैंडिंग जागरण वा लैंडिंग सरोकारका योजना तथा नीतिगत तर्जुमाको □ विकासमा सहयोग गर्नका लागि तालिम दिन, आयोजनामा महिला □ सहभागिता प्रवर्द्धनका लागि कार्यकारी निकायलाई सक्षम तुल्याउन □ र आयोजनाले महिलाहरूलाई पुऱ्याउने फाइदाको अनुगमन गर्न ?
- आयोजनाको प्रभावकारिता वृद्धिका लागि आयोजना कार्यान्वयनका □ क्रममा लैंडिंग तथा विकास (GAD) विशेषज्ञ उपलब्ध गराउन ?
- विकासको सहभागितामूलक विधिवारे तालिम दिन (जस्तै : उद्देश्य □ र गतिविधि निर्धारण गर्नमा सामुदायिक सहभागितालाई सुनिश्चित □ गर्ने उपाय) ?
- यदि लैंडिंग सरोकारका योजनाका लागि वर्तमान तथ्यांक अपर्याप्त □ छ भने पुरुष तथा महिलाको छुट्टाछुट्टै तथ्यांक विकास गर्न ?

आयोजना संरचना

- ➔ आयोजनाका धारणाहरू (उदाहरणका लागि, योजना संरचना वा तार्किक संरचनाका प्रत्येक तहमा) ले कार्यक्रममा महिला सहभागितासम्बन्धी अवरोधलाई पर्याप्तमात्रामा भल्काउँछ ?
- ➔ आयोजना कार्य-सम्पादन परिसूचकले पुरुष तथा महिलाको छुट्टाछुट्टै तथ्यांक संकलन गर्नुपर्ने आवश्यकता पहिचान गर्दै ? के श्रमको लैंडिंग विभाजनमा आउने परिवर्तन अनुगमन गरिनेछ ? आयोजना अविधिमा स्रोत-साधनमा महिलाहरूको पहुँच तथा अधिकारसम्बन्धी तथ्यांक संकलन गरिनेछ ?

टिपोट

तालिम उपलब्ध

गराउन महिलाहरूको

आवागमनमा रहेका

अवरोधमाथि ध्यान

दिने

- ➔ के आयोजनाले व्यवहारिक लैंड्रिक आवश्यकता (महिला तथा पुरुषको उत्पादनमूलक भूमिकाको कार्यदक्षतामा सहयोग गर्ने तथा सुधार ल्याउने) र रणनीतिक लैंड्रिक आवश्यकता (महिला सहभागिताका माध्यमबाट आयोजनामा लैंड्रिक समानतालाई सुधार गर्ने) दुवै पूरा गर्नसक्छ ?
- ➔ कार्यक्रमका लक्ष्य वा उद्देश्यले महिला वा उनीहरूका आवश्यकता तथा प्राथमिकतालाई स्पष्टसँग व्याख्या गर्दछ ?
- ➔ के आयोजनाका कार्यले कार्यक्रम व्यवस्थापन, वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति तथा सामुदायिक व्यवस्थापन, कुनै पनि योजनागत संस्थागत परिवर्तन, तालिमका अवसर र स्रोत-साधन तथा फाइदाको अनुगमनमा महिला सहभागिताका अवसर पहिचान गर्दछ ? के आयोजनाका स्रोत-साधनहरू व्यक्तिगत, स्थान र समयका आधारमा गरिब महिलाका लागि सान्दर्भिक हुनुका साथै त्यसमा उनीहरूको पहुँच पुग्छ ?
- ➔ अनुगमन र मूल्यांकनपछिको कार्यमा सहयोग गर्ने के आयोजनामा लैंड्रिक तथा विकास (GAD) उद्देश्यको उपलब्धि मापन गर्न सकिने परिसूचकहरू समावेश छन् ?

**जमिनमा स्वामित्व र
कषिजन्य उत्पादनका
लागि जमिन प्रयोग गर्ने
महिलाहरूसँग कस्ता
कानूनी अधिकार छन् ?**

उप-क्षेत्रहरूका लागि लैंड्रिक विश्लेषण

परिचय

महिलाहरूलाई कर्जा उपलब्ध गराउनमा के/कस्ता अवरोध छन् ?
अधिल्लो अध्यायमा कृषि आयोजनाका लागि उल्लेख गरिएको लैंड्रिक विश्लेषण संरचनालाई उप-क्षेत्रीय आयोजनाको लैंड्रिक विश्लेषणमा प्रयोग गर्नुपर्नेछ ।
सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भ तथा आयोजना ढाँचा र चक्रको विश्लेषणसँग सम्बन्धित कुराहरू प्राथमिक उत्पादनमूलक क्षेत्रका सबै आयोजनामा लागू हुन्छ ।
कर्जा उपलब्ध
गराउनमा
के/कस्ता
अवरोध छन् ?

निम्न लिखित उपक्षेत्रीय स्मरणसंचीले पुरुष तथा महिलाका गतिविधि र लैंड्रिक रूपमा छुट्ट्याइएको पहुँच तथा अधिकारसम्बन्धी ढाँचाबारे ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू औल्याउन खोजेको छ :

सिंचाइमा लैंड्रिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- के पानीको प्रयोग र सिंचाइमा पुरुष तथा महिलाहरूका आवश्यकता भिन्न हुन्छन्, जस्तै :

सिंचित बालीका किसिम (व्यावसायिक बाली, खाद्यान्न बाली आदि), कृषिबाहेक अन्य क्षेत्रमा पानीको आवश्यकता, पानी प्रयोगका लागि छानिएका स्थल, वा पानीको स्रोतबाट घर वा खेतको दूरी ?

- के कृषिजन्य विशेषज्ञता हासिल गरेका महिलाहरूका लागि सिंचाइमा पहुँच आवश्यक पर्द्द ?

- ➔ सिंचाइ आयोजनाका कारण हुने वृहत् उत्पादनबाट महिलाहरू कसरी प्रभावित हुनेछन् ? (श्रम आवश्यकतामा परिवर्तन, कृषिजन्य लगानीका लागि नगद आवश्यकतामा परिवर्तन तथा महिलाहरूको श्रम विनियोजनसँग सम्बन्धित परिवर्तनमा ध्यान दिने आदि)
- ➔ खेतीपातीको प्रकृतिमा आउने परिवर्तनले महिलाहरूलाई कसरी प्रभाव पार्नेछ (जस्तै : नगदे बाली र गुजारा चल्ने किसिमका अन्य बालीको उत्पादन) ?
- ➔ कार्यान्वयन चरणमा सिर्जना भएका श्रम तथा सेवाको बढ्दो मागबाट महिलाहरू कसरी प्रभावित हुनेछन् ?
- ➔ के महिलाहरू अहिले पानी व्यवस्थापनमा संलग्न छन् ? के पानी व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विवाद समाधानमा उनीहरूको भूमिका छ ?
- ➔ के त्यहाँ पानी उपभोक्ता संघहरू छन् ? के त्यसमा महिलाहरू सहभागी हुन सक्छन् ?
- ➔ के महिलाहरू पानी उपभोक्ता संघका सदस्य छन् ?
- ➔ के लैंगिक तथा विकास (GAD) सम्बन्धी सरोकारका विषयहरूलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने क्षमता कार्यान्वयन निकायसँग छ ?
- ➔ के कार्यान्वयन निकायमा महिला प्रसार कार्यकर्ताहरू छन् ?

प्रमुख रणनीति

- ➔ आयोजना क्षेत्रमा पानीको विभिन्न प्रयोग र प्रयोगकर्ताहरूबारे ध्यान दिने । विभिन्न किसिमका पानीको प्रयोग वा प्रयोगकर्ताहरूबीच उत्पन्न हुनसक्ने द्रुन्डको सम्भावनालाई पन्थाउन आवश्यक विधि अपनाउने ।
- ➔ महिला तथा पुरुषहरूलाई खेतीपातीमा बढी समय खर्च हुने समस्याबाट छुट्कारा दिलाउन पानी वितरण प्रणालीमा सुधार ल्याउने ।
- ➔ सिंचाइबाहेक अन्य कामको लागि पानीको प्रयोग तथा प्रयोगकर्ताहरूको आवश्यकताअनुसार आयोजनामा सस्ता विधि समावेश गर्ने (जस्तै : पशुपालन, माछापोखरी, नुहाउने, लुगा धुने, घरायसी बगैँचा र पिउने पानीका लागि) ।

- यदि सिंचाइ भूमिको स्वामित्वमा आउने परिवर्तनसँग सम्बन्धित छ भने महिलाहरूलाई पुरुषसँगै जमिनको सह-हकदार हुनका लागि सहयोग गर्ने ।
- आयोजनाको ढाँचा तयार पार्ने तथा नहर र अन्य पूर्वाधारको स्थल निर्धारण गर्ने कार्यमा लाभान्वित व्यक्तिहरू (महिला तथा पुरुष) लाई संलग्न गराउने ।
- लैङ्गिक-समावेशी आयोजनाको विकास र कार्यान्वयनका लागि कार्यकारी निकायको क्षमता विकास तथा सुदृढीकरणमा ध्यान दिने ।
- आयोजनाको ढाँचा तयार पार्दा महिलाहरूका लागि विशेष रोजगारीका फाइदा समावेश गर्ने ।
- पानी उपभोक्ता संघहरूमा महिला सहभागिता बढाउन सहयोग गर्ने ।

बक्स ५

नेपाल सिंचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरण आयोजना (Nepal Irrigation Management Transfer Project)

**घटना
विश्लेषण**

यस आयोजनाले दीगो तथा प्रभावकारी पानी उपभोक्ता संघहरूको गठन तथा सिंचाइ र निकास सुविधाको पुनर्स्थापन र सुधारका माध्यमबाट नेपालका गरिब साना किसानलाई लाभान्वित तुल्याउने मनसाय लिएको छ । यसअन्तर्गत ११ वटा सह-आयोजना छन्, जसले कुल ६७ हजार द सय हेक्टर जमिन ओगट्दछ ।

नेपालको कृषि र सिंचाइ क्षेत्रमा महिलाको भूमिका महत्वपूर्ण छ । तर, उनीहरूको भूमिकालाई अत्यन्तै कम मूल्यांकन गरिनुका साथै कृषिजन्य विकासका फाइदामा समेत धेरैजसो उनीहरूको पहुँच कम छ । त्यसैले, यस आयोजनाले आयोजना कार्यान्वयन तथा पानी उपभोक्ता संघहरूमा महिला सहभागितालाई बढाउन खोजेको छ ।

यो उद्देश्य हासिल गर्न नीतिगत तथा आयोजना कार्यान्वयनस्तरमा थुप्रै कार्य भएका छन् । सिंचाइ विभागले पानी उपभोक्ता संघहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्वलाई लिएर नीति तथा संस्थागत विधिहरूबीच विद्यमान अन्तरवारे बरिष्ठ व्यवस्थापकीय अधिकारीलाई सचेत गराउन कार्यशालाहरू आयोजना गरेको छ । सिंचाइको कार्य-सम्पादनमा सुधार ल्याउन लैङ्गिक सरोकारका विषयहरूलाई एकीकृतगरी लैजानमा सहयोग गर्न जिल्ला सिंचाइ कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई तालिम दिइएको छ । यस्ता कार्यशाला तथा तालिम कार्यक्रमले पानी

- ➔ पानी उपभोक्ता संघहरूमा महिला सहभागिताका लागि लक्ष्य निर्धारणमा ध्यान दिने ।
- ➔ पानी उपभोक्ता तथा पानी व्यवस्थापन संगठनहरूमा सहभागी हुनका लागि महिलाहरूलाई परिचालन गर्न तथा तालिम दिन गैर-सरकारी संस्थालाई काममा लगाउने ।
- ➔ यदि पानी उपभोक्ता संघको सदस्यता जग्गाको स्वामित्वमा आधारित छ भने श्रीमान् र श्रीमतिको संयुक्त सदस्यताका लागि अवसर खोजी गर्ने ।
- ➔ यदि कार्यकारी तथा कार्यान्वयन निकायहरूमा महिला कार्यकर्ताको कमी छ भने स्थानीय बासिन्दाका महिलाहरूलाई कार्यकर्ताका रूपमा नियुक्त गर्ने ।

सिंचाइमा लैंगिक सरोकारका विषयहरूको नमूना तथा त्यसलाई आयोजनामा कसरी व्याख्या गर्ने भनी बक्स ५ मा देखाइएको छ ।

उपभोक्ता संघहरूको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा महिला र पुरुष दुवैलाई समावेश गराउन मद्दत गरेको छ । महिला तथा पुरुष कृपकहरूका लागि लैंगिक तथा विकास (GAD) तालिम एकाई पनि गठन गरिएको छ ।

आयोजनाका दैनिक गतिविधिमा लैंगिक सरोकारका विषयहरूलाई सम्बोधन गर्न लैंगिक तथा विकास रणनीति अवलम्बन गरिएको छ । आयोजनाका कृषि-अर्थशास्त्री तथा सामाजशास्त्री महिला छन् । आयोजनाका कर्मचारीलाई सहयोग गर्न तथा सरकारको सिंचाइ नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न लैंगिक विशेषज्ञसमेत नियुक्त गरिएको छ । सिंचाइ नीतिले पानी उपभोक्ता संघहरूमा महिला सहभागिता २० प्रतिशत हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । महिला पानी उपभोक्ताको परिचालनमा सहयोग गर्न महिला स्थलगत कर्मचारी नियुक्त गरिएका छन् र यी उपभोक्ताबाट सिंचाइ सेवा शुल्क संकलन गर्न महिलाहरूको समूह खटाउने गरिएको छ । महिलाहरूलाई पानी उपभोक्ता संघको नेतृत्व गर्न तथा महिला सदस्यहरूका लागि कृषि सामग्री तथा प्रविधिमा पहुँच बढाउन तालिम दिने कार्य भइरहेको छ ।

लैंगिक मूलप्रवाहीकरणमा सहयोग गर्न आयोजना बजेट तयार पार्नुका साथै अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि पुरुष तथा महिलाको छुट्टाछुट्टै तथ्यांक निकाल्ने योजना भइरहेको छ ।

माछापालनमा लैंगिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- माछा मार्ने र प्रशोधन गर्ने तथा बजारमा लगेर बेच्नेजस्ता काममा महिला, पुरुष, बालिका र बालकहरूले के/कस्ता कियाकलाप गर्दछन् ? महिलाहरूले माछा मार्ने, प्रशोधन र खरिद गर्ने गर्दछन् वा परिवारका पुरुष सदस्यले मारेर ल्याएको माछा प्रशोधन गर्दछन् ?
- महिला तथा पुरुषले संयुक्तरूपमा गर्ने काम के/के हुन् ?
- महिला र पुरुषले संयुक्त वा एकलाएकलै गर्ने काममा खटनुपर्ने समय वा मौसमअनुसार भिन्नता छ ?
- के आयोजनाले यीमध्ये कुनै कियाकलाप र माछापालनमा महिला सहभागिता वा उनीहरूको आम्दानीमा प्रभाव पार्ना ?
- के आयोजनाले महिलाहरूका काममा अझ बोझ थप्ला ? यो महिलाहरूका निम्नि फाइदा हो वा बेफाइदा ?
- के महिलाहरू माछा प्रशोधन केन्द्रमा ज्यालादारी मजदरका रूपमा काम गर्दछन् वा उनीहरू स्वरोजगार छन् (आफै माछा किनेर प्रशोधन गरी विक्रीका लागि बजार लैजाने) ?
- के महिलाहरू नियमितरूपमा माछा मार्न जान्छन् वा यो उनीहरूको मौसमी काम हो ?
- बजारमा लगेर माछा विक्री गर्नु महिलाहरूको नियमित काम हो वा यो उनीहरूका लागि थप आम्दानीको स्रोत हो ?
- महिलाहरूले आफले मारेका माछा विक्री गर्न दलालहरूको भर पर्नुपर्छ वा आफै सीधै बजार पुऱ्याउँछन् ?
- के महिला माछा विक्रेताहरूसँग विक्री गर्ने ठाउँ र विक्री गर्ने इजाजत छन् ?

टिपोट

माछापालनका

गतिविधिमा

महिलाहरूको

भूमिकामाथि

ध्यान दिइनेछ

भन्नी सुनिश्चित

गर्ने

- के उनीहरू पुँजी र उपकरणका लागि दलाल वा व्यापारीमा निर्भर छन् ?
- महिला माछा बिक्रेताहरू पुँजीका लागि साहु महाजन/व्यापारीहरूमा निर्भर छन् वा कर्जाको औपचारिक स्रोतमा उनीहरूको पहुँच छ ?
- परस्परागतरूपमा काम गर्दै आएका महिला तथा पुरुषहरूमा दीगोरूपले माछा मार्ने/समाउन आवश्यक पर्ने पर्याप्त दक्षता छ ?
- के माछा मार्ने महिला तथा पुरुषहरूले माछापालनका सार्वजनिक स्रोतहरूमाथि अधिकार प्राप्त गरेका छन् ?
- के ताल, नदी वा पोखरीजस्ता माछापालनका स्रोत भाडामा लिनमा गरिब महिला तथा पुरुषहरूको पहुँच छ वा यस्तो पहुँच पुरुषहरूमा मात्र सीमित छ ?
- पोखरी माछापालनमा महिलाहरूको सहभागिता छ ?
- के आयोजनाका गतिविधिले समृद्ध वा जमिन आसपास माछा मार्ने, प्रशोधन गर्ने र बजारमा लगेर बिक्री गर्ने काममा रहेको लैङ्गिक विभाजनमा परिवर्तन ल्याउला ?
- के प्रस्तावित आयोजनाले जलाशयको स्थान वा प्रशोधन सुविधामा प्रभाव पार्ना ? यस क्षेत्रका महिलाहरूमा आयोजनाले कस्तो प्रभाव पार्ना ?

प्रमुख रणनीति

- महिलाहरूको सहभागिता र क्रियाकलापमा अधिकार नघटाईकन, समय र स्रोतका हिसाबले महिला तथा पुरुषको सहभागिता प्रभावकारी तुल्याउन योजनाबद्ध घटाउन गर्ने।
- आयोजनाबाट महिला सहभागिताको स्तर वा महिलाहरूको आमदानी घट्नसक्ने र महिला तथा पुरुषहरूको नियमित गतिविधिमा पर्नसक्ने नकारात्मक प्रभाव हटाउन समाधानका उपाय अवलम्बन गर्ने।
- आयोजनाको ढाँचाभित्र माछा प्रशोधनमा गर्नुपर्ने काम (प्रायः महिलाहरूले गर्ने क्षेत्र) मा सहयोगका लागि ध्यान दिने।
- माछापालनको क्षेत्रमा महिला तथा पुरुषहरूको योगदान र सहभागितालाई सहयोग पुर्ने खालका कार्यक्रम तयार पार्ने।

→ आयोजनाले महिला तथा पुरुषहरूबीच रहिआएको परम्परागत सहयोग कायम राख्दै बराबरीका आधारमा लेनदेन गर्ने क्षेत्र सुनिश्चित गर्ने ।

→ आयोजनाले नयाँ पविधि (जस्तै : दुंगा, विभिन्न किसिमका औजार) र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने तालिम सञ्चालन गरेमा त्यसमा महिलाहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

→ जहाँ महिला तथा पुरुष बेगलावेगलै खर्च गर्दैन् र उनीहरूको वित्तीय दायित्व पनि छुट्टार्छुट्ट हुन्छ, त्यस्तो अवस्थामा महिलाहरूको नियमित आमदानीका स्रोतलाई संरक्षण गर्ने र आमदानीका नयाँ अवसरलाई सहयोग गर्ने खालका प्रावधान तयार पार्ने ।

→ महिला सहभागिताका लागि उनीहरूलाई सहकारीमा संलग्न गराउने वा आयोजनाको सहयोगमा गठन भएका अन्य सामुदायिक समूहमा आवद्ध तुल्याउने ।

→ आयोजनाको ढाँचा तयार पार्दा महिला तथा पुरुष माझीहरूको समुद्र वा जमिन आसपासका क्षेत्रमा माछा मार्ने अधिकार र माछापालनबाट आयआर्जनका अवसर गम्दैन भनी सुनिश्चित गर्ने ।

→ आयोजनाले व्यावसायिकरूपमा माछा पाल्ने गतिविधि सञ्चालन गरे माछा प्रशोधन र बजार व्यवस्थापनजस्ता क्रियाकलापमा महिलाको सहभागिता घट्ने छैन भनी सुनिश्चित गर्ने ।

→ माछा मारेर जीविकोपार्जन गर्ने महिला तथा पुरुषहरूका लागि पुँजी (कर्जा), माछा मार्ने उपकरण र बजार अवसरको समान पहुँच उपलब्ध हुनेगरी आयोजनाका कार्यक्रम विकास गर्ने ।

→ आयोजनाका गतिविधिहरूले माछा मार्ने, प्रशोधन गर्ने र बजारमा लगेर विक्री गर्ने कार्यबाट हुने आयमा महिलाहरूको पहुँच र अधिकार घटाउदैन भनी सुनिश्चित गर्ने ।

**महिला माछा
विक्रेताहरूसँग
विक्री गर्ने ठाउँ
र विक्री गर्ने
इजाजत छ ?**

टिपोट

माछा

प्रशोधनका

काममा

महिलालाई

सहयोग गर्ने

कार्यक्रम तयार

पार्ने

→ महिलाहरूका लागि बजारको स्थान, बजारमा स्थायी ठाउँ उपलब्ध गराउने इजाजतपत्र र प्रशोधन सुविधा वा जलाशय उपलब्ध हुनेगरी आयोजनाका कार्यक्रम विकास गर्ने ।

→ महिला तथा पुरुषहरूको माछा मार्ने परम्परागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने र नयाँ क्षमता विकास गर्नका लागि समान अवसर उपलब्ध गराउने संयन्त्र र गतिविधि विकास गर्ने ।

→ जलाशययुक्त क्षेत्रमा माछापालनका गतिविधिबाट आयआर्जनका नयाँ अवसर सिर्जना हुनेगरी आयोजनाका गतिविधि विकास गर्ने ।

→ व्यापारी र दलालहरूसँग प्रभावकारीरूपमा वार्ता र सहमति कायम गर्ने क्षमता विकास गर्ने महिला तथा पुरुष माझीहरूको समूह/संगठन गठन गर्ने ।

फिलिपिन्समा सञ्चालिन माछापालन आयोजनाले लैंगिक सरोकारका विषयलाई कसरी सम्बोधन गरेको छ, भन्ने कुरा बक्स ६ मा उल्लेखित घटना विश्लेषणले देखाउँछ ।

बक्स ६

फिलिपिन्समा माछापालन स्रोत व्यवस्थापन आयोजना

विशेषगरी माछा प्रशोधन र बजार व्यवस्थापनजस्ता काममा महिलाहरूले महत्वपूर्ण आर्थिक भूमिका निर्वाह गरेको आयोजना तारारी प्राविधिक सहायता (PPTA) ले देखाएको छ । तर, यस क्षेत्रका आयोजना र कार्यक्रममा उनीहरूको भूमिकालाई भने सधैंजसो बेवास्ता गरिएको हुन्छ । महिलाहरू विशेषगरी धेरै माछा मारिएमा माझी समुदायलाई प्रभाव पर्छ भन्नेमा चिन्तित हुन्छन् र उनीहरू संरक्षण र दीगो व्यवस्थापनका काममा सहभागी हुन लालायित हुन्छन् ।

यस आयोजनाले महिलाहरूलाई माछाको संरक्षक बनाउन उनीहरूलाई तालिम तथा रोजगार उपलब्ध गराएर यस्ता चिन्ताहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ । यसका लागि महिलाहरूलाई वातावरणीय विनास हुनेगरी माछा मार्ने काम रोक्न उजुरी गर्नसक्ने क्षमता र अधिकार प्रदान गरिएको छ, भने उनीहरूले सञ्चालन गरेका माछापालनसम्बन्धी उद्योगहरूका लागि ठूलो कर्जासमेत उपलब्ध गराइएको छ ।

प्रकृतिमा आधारित पर्या-पर्यटन

प्रमुख विषय

→ के पर्यटन उद्योगले महिलाहरूका लागि वस्तु तथा खाद्यान्न बिक्री गरेर आयआर्जनको स्रोत उपलब्ध गराउँछ ? यदि गराउँछ भने यो उनीहरूको प्रमुख आम्दानीको स्रोत हो वा अतिरिक्त स्रोत ? समुद्री तट क्षेत्रका पर्यटन उद्योगहरूमा कस्ता प्रकारका क्रियाकलाप समावेश हुन्छन् ?

→ के पर्यटनसँग सम्बन्धित आयोजनाका क्रियाकलापले समुद्री तटका महिलाहरूले सञ्चालन गर्दै आएको स-साना व्यापारलाई विस्थापित तुल्याउन्ने ?

प्रमुख रणनीति

→ व्यावसायिक लगानी तथा आयोजनाका गतिविधिले महिला व्यापारीहरूलाई विस्थापित गर्दैन भनी सुनिश्चित गर्ने । अन्यथा, उनीहरूका लागि आयआर्जनका वैकल्पिक क्रियाकलाप सुनिश्चित तुल्याउने ।

→ महिलाहरूले बन्यजन्तु संरक्षणमा कामको अवसर पाउने क्षेत्रमा पर्या-पर्यटनका गतिविधि विकास गर्ने ।

महिलाहरूका
लागि बन्यजन्तु
संरक्षण क्षेत्रमा
काम गर्ने
अवसरको खोजी
गर्ने ।

टिपोट

महिला तथा

पुरुषको

परम्परागत कार्य

तथा आम्दानीमा

आयोजनाले पार्ने

नकारात्मक

प्रभावलाई

सन्तुलित तुल्याउन

आवश्यक उपाय

अपनाउने

वन तथा जलाधार व्यवस्थापनमा लैङ्गिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

→ के आयोजनास्थलको वन पैदावार उपयोग र यससँग सम्बन्धित गतिविधिमा श्रम र जिम्मेवारीको लैङ्गिक विभाजन छ ? यसका लागि निम्न लिखित कुरामा ध्यान दिनुपर्नेछ :

आन्तरिक/घरायसी प्रयोजनका लागि वन पैदावारको संकलन, दाउरा संकलन,

काष्ठकला वा व्यावसायिक प्रयोजनका लागि वन पैदावार संकलन, बेर्नाको खेती, संरक्षण वा हेरचाह,

घरब्लेउका वनमा वृक्षारोपण र स्याहारसम्भार गर्नुका साथै सार्वजनिक र सरकारी जमिनमा वृक्षारोपण गर्ने,

वन तथा जंगल सदुपयोगका लागि ज्ञान र प्रवृत्ति,

जंगल, माटो र रुख उपयोगसँग सम्बन्धित विनासकारी प्रचलन, आयआर्जन र रोजगारीका अवसर, र

महिला र पुरुषले रुचाउने वा उपयोग गरेका रुखका प्रकार ।

→ के यस्ता गतिविधिमा महिलाहरूको सहभागितालाई आयोजनाले प्रभाव पार्दछ ?

→ वन आयोजनाका गतिविधिमा महिला सहभागिताका लागि समय, वित्तीय र सामाजिक अवरोध के/के छन् ? के यस्ता अवरोध सालमा बखतअनुसार फरक हुन्छन् ?

टिपोट

पुरुष तथा

महिलाहरूको वन

उपयोग गर्ने

परम्परागत विधि

मूल्यांकन गर्ने

टिपोट

सामुदायिक वनमा
पुरुष र
महिलाहरू संयुक्त
स्वामित्व दिलाउन
आवश्यक कदम
चाल्ने

- के ज्यालादारी श्रम (प्रत्यारोपण गर्ने, भारपात उखेल्ने, नर्सरीको स्वामित्व र कामदार आदि) मा महिला कामदारलाई पनि सहभागी गराइएको छ ?
- के आयोजनाले महिलाहरूको दैनिक क्रियाकलाप र कामको ढाँचामा अफ बोझ थप्ला ? यसले महिलाहरूलाई फाइदा गर्दै कि बेफाइदा ?
- के आयोजना लागू भएका क्षेत्रका महिलाहरूले आफ्ना उत्पादनको बजार व्यवस्थापनमा अधिकार कायम गर्न सकेका छन् र यसबाट उत्पादनमा उनीहरूको अधिकार स्थापित भएको छ ?
- वनको स्वामित्व कस्तो प्रकृतिको छ ? के यो सरकारी वन हो ? सामुदायिक वन ? घरायसी वन ? कवुलियती वन र के यसको स्वामित्व कुनै निश्चित समुदायमा छ ? आदिवासी जनताको स्वामित्व रहेको जमिनमा लगाइएको वन त होइन ?
- सामुदायिक वन वा घरायसी वन रहेको जमिनको मालिक को हो र सरकारसँग भाडामा लिइएको वनको स्वामित्वमा कसको पहुँच छ ? पुरुष वा महिला वा दुवै ? के आदिवासी जनताको वनमा महिला र पुरुष वा दुवैको स्वामित्व छ, वा आदिवासी जनताको पुर्खा/समुदायको स्वामित्व छ ?
- वनमा महिला तथा पुरुषको परम्परागत स्वामित्वको ढाँचा कस्तो छ ?
- के महिलाहरूलाई वन पैदावार संकलन र उपयोग गर्नमा कुनै समाजिक अवरोध छ ?
- के वन पैदावार संकलन, उपयोग र त्यसबाट लाभ हासिल गर्नमा स्वामित्वको निर्णायक भूमिका रहन्छ ?
- के महिलाले ज्यालादारी कामदारका रूपमा सार्वजनिक वा सामुदायिक वनमा वृक्षारोपण गर्न्दैन वा उनीहरूले वृक्षारोपणका लागि भाडामा लिएको वनको उपभोग गर्न पहुँच छ ?
- महिला तथा पुरुषको परम्परागत वन पैदावार संकलन र उपभोग गर्ने अधिकारमा आयोजनाले के प्रभाव पार्ना ?

आदिवासी महिला तथा पुरुषहरूको वन उपभोग गर्ने अधिकारमा आयोजनाले कुनै परिवर्तन ल्याउला ?

- के आयोजनाले नयाँ वृक्षारोपण तथा जंगल विस्तारको काम लागू गर्ला ?
यदि गर्दछ भने आयोजनाका गतिविधिले निम्न कुरामा कस्तो प्रभाव पार्ला :

 - महिला तथा पुरुषको परम्परागत आम्दानीका स्रोतमा ?
 - रीजगारीका अवसर ?
 - बृक्षारोपणका लागि सरकारी जमिन भाडामा लिने ?
 - सामुदायिक वनमाथिको पहुँच र घरायसी वन विकास ?

प्रमुख रणनीति

- महिलाहरूको वन उपभोग गर्ने परम्परागत अधिकार कम हुन नदिने । वन पैदावारमा महिलाहरूको पहुँच र अधिकारलाई संकुचित नतुल्याइ वन वा वन पैदावारको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने ।
- सामुदायिक, सरकारी वा घरायसी वनजस्ता आयोजनाका स्रोतमा महिला तथा पुरुषको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- विभिन्न उपभोक्ता वा उपयोगका बीच वन उपयोगका लागि हुनसक्ने सम्भावित द्वन्द्व रोक्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्ने र वन उपभोक्तामा नकारात्मक प्रभाव उत्पन्न हुने अवस्थाको अन्त्य गर्ने ।
- सामाजिक/सामुदायिक वन आयोजनाअन्तर्गत वृक्षारोपण र विरुद्ध हेरचाहका लागि महिला तथा पुरुष दुवैको समन्वयलाई सुनिश्चित गर्ने ।
- आयोजनाका गतिविधिमा महिलाहरूले प्राथमिकता दिएका निश्चित जातको रूखलाई भल्काउने ।
- नसरी बनाउने विधि, स्थान छनौट, रूखका जात छनौट, वृक्षारोपण, रेखदेखजस्ता काममा महिलाको उत्पादकत्व बढाउन उनीहरूलाई आवश्यक तालिम दिने ।

टिपोट

- महिलाहरूलाई
- तालिम दिंदा
- उनीहरूका अन्य
- जिम्मेवारीलाई
- बाधा नपूऱ्याई
- व्यवस्था गर्ने

- ➔ माथि उल्लेखित नयाँ प्रविधिलाई महिलासम्म पुन्याउन प्रभावकारी उपायमायि ध्यान दिने ।
- ➔ आयोजनामा महिला वन प्रसार प्रतिनिधिहरूलाई तालिम दिने । महिलाको वन उपयोग ढाँचा र खासगरी उनीहरूको आवश्यकता तथा बाध्यतावारे महिला वन प्रसार प्रतिनिधिलाई सुसूचित गर्ने ।
- ➔ महिला र पुरुष दुवैलाई वनको महत्व बुझाउन सहयोग गर्ने र वनका स्रोतको विनास रोक्नेतरफ उपयुक्त सोंच विकास गर्ने तथा वनका स्रोतहरूको दीगो उपयोग, भूक्षय तथा रूखको छनौटजस्ता विषयमा जानकारी गराउने ।
- ➔ वृक्षारोपण र वन विस्तारका लागि सरकारसँग भाडामा लिइएको जमिन र सडक छेउका जंगलमा महिला वा महिला समूहको पहुँच पुन्याउन आवश्यक उपाय समावेश गर्ने ।

टिपोट

महिला वन प्रसार
प्रतिनिधिलाई
तालिम दिने

- ➔ सामुदायिक वनमा महिला तथा पुरुषलाई संयुक्त स्वामित्व उपलब्ध गराउने उपाय समावेश गर्ने ।
- ➔ वनका स्रोतमाथि आदिवासी महिला तथा पुरुषको अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।
- ➔ सामाजिक वन आयोजना तथा घरायसी वनका लागि स्रोत व्यवस्थापन र रूखको छनौटसम्बन्धी महिलाको परम्परागत ज्ञानलाई उपयोग गर्ने ।
- ➔ कर्जा उपयोग, व्यापार व्यवस्थापन तथा बजार व्यवस्थापनका माध्यमबाट महिलाको काठकलालगायत काठसँग सम्बन्धित घरेलु उद्योगलाई सहयोग सुनिश्चित गर्ने ।
- ➔ यस अयोजनाअन्तर्गत सामुदायिक समूह वा वनको स्रोत व्यवस्थापन समिति गठन गरिए त्यस्ता समूह वा समितिमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।

बक्स ७ मा उल्लेखित घटना विश्लेषणले बंगलादेशको सुन्दरवन्स जैविक विविधता संरक्षण आयोजना (Sundarbans Biodiversity Conservation Project) को लैंगिक सरोकारका विषय तथा यसको व्यवस्थापनबाटे वर्णन गरेको छ ।

बक्स ७

सुन्दरवन्स जैविक विविधता संरक्षण आयोजना, बंगलादेश

घटना विश्लेषण

छ. हजार वर्गकिलोमीटर क्षेत्र ओगटेको सुन्दरवन्स संरक्षित वन (SRF) संसारमा बाँकी रहेको सबभन्दा ठूलो mangrove (समुद्री तटमा पाइने एक विशेष किसिमको वनस्पति) क्षेत्र हो। यसलाई विश्वको जीव पर्यावरणीय पद्धतिमा उल्लेखनीय मानिन्छ र सबै जैविक विविधता पाइने यो क्षेत्र माछा, फिरो माछा, चरा, शाही बंगाल बाघलगायत वन्यजन्तुको वासस्थानका रूपमा रहेको छ। यसको सीमावाट २० क्लिमेटिर परिधिमा रहेको प्रभाव क्षेत्रका १७ वटा उप-जिल्लामा ३५ लाख जनता वसोबास गर्न्छन्। वन यस क्षेत्रका जनताको जीवनको प्रमुख अङ्ग बनिसकेको छ। तर, परम्परागत र मौसमअनुयाय उपयोग गर्ने चलन मासिसकेको छ। व्यावसायिक काष्ठ प्रशोधनकर्ता, ग्रामीण समुदाय, माछा मार्नहरू र बंगाल खाडीका माछा मार्न प्रयोग गरिने दुंगावाट SRF को प्रयोग उच्चरूपले बढिरहेको छ। उपभोक्ताको बढ्दो चाप तथा वन पैदावार, माछाजन्य स्रोत, जंगल र जैविक स्रोत दीपो नहुनेगरी उपयोग भइरहेकाले यो क्षेत्र विनास हुँदै गइरहेको छ।

वरिपरिको ग्रामीण समुदायका महिलाले परम्परागतरूपमै SRF का वन पैदावार संकलन गर्दै आएका छन्। प्रभाव क्षेत्रमा गरिबी बढ्ने कमसंगै महिलाहरू माछा मार्ने र गँगाटा संकलन गर्ने काममा समेत लागेका छन्। फिरो माछाको माग र व्यापार बढेकाले महिलाहरू यसको संकलनमा पनि संलग्न हुन थालेका छन्। यसले बालिकाहरूको पढाई विग्रनुका साथै उनीहरू स्वास्थ्यका लागि हानिकारक काम, हिंसा र गैरकानूनी तत्ववाट प्रभावित भएका छन्। समाज र वनका अधिकारीहरूले वन पैदावार संकलनमा महिलाको भूमिका पहिचान नगरेकाले वन व्यवस्थापन नीतिमा उनीहरूको आवश्यकतामाथि खासे ध्यान पुन सकेको छैन।

फिरो माछा संकलन गर्ने महिला धेरेजसो गरिब परिवारका छन्। दुंगा, माछा मार्ने जाललगायत आवश्यक सामान खरिद गर्न उनीहरू निजी लगानीकर्ता तथा माछा व्यापारीसंग उच्च व्याजमा रुण लिन बाध्य हुन्छन्। महिलाहरूले सुरक्षित खानेपानी, सरसफाई र स्वास्थ्य सेवामा समेत रास्तो पहुँच पाउन सकेका छैनन्। यसले उनीहरूलाई रोग लाग्नसक्ने खतरा सधै धेरै छ।

सुन्दरवन्स जैविक विविधता संरक्षण आयोजनाले सान्दर्भिक योजना र सबै सरोकारवालाको सहभागिताका आधारमा SRF स्रोतका लागि दीपो व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षण प्रणाली विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ। आयोजनाको प्रमुख उद्देश्य यसको प्रभाव क्षेत्रभित्र वसोबास गर्ने ३५ लाख जनताको गरिबी निवारण गर्नु हो। यसका लागि संरक्षित वनका स्रोत-साधन उपयोग गर्नेहरूको सामुदायिक संस्था गठन गर्नुका साथै उनीहरूका लागि उच्च अर्थिक अवसर, वैकल्पिक रोजगारको सिर्जना र सुदृढ सामाजिक पूर्वाधार विकास गरिनेछ। लैंडिक परामर्शदाताको सहभागितामा आयोजनाको सामुदायिक विकास अङ्ग तर्जुमा गर्नुको उद्देश्य पनि खासगरी यही प्रभाव क्षेत्रभित्र बस्ने महिलाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु हो। आयोजनावाट लाभान्वित हुनेमा आधा गरिब महिला छन् र आयोजनाले गरिब महिला घरमूली भएको परिवारलाई नै बढी प्राथमिकता दिइरहेको छ।

यस आयोजनाले SRF स्रोत व्यवस्थापन र प्रभाव क्षेत्रमा आफ्नै गतिविधि सञ्चालनका लागि योजना तयार पार्न महिलालाई सामूहिक र कानूनी आवाज उठाउन सक्षम तुल्याउनुका साथै उनीहरूमा महिला हिसाविरुद्ध लड्ने सामर्थ्यको विकास गर्दै आएको छ। यसका लागि सम्भाव्य उपभोक्ता संगठनमा महिला उपभोक्ता समूह गठन गरी परिचालन गर्दै आएको छ। सामूहिक संगठनमार्फत् महिला वन उपभोक्ता SRF स्रोत र प्रभाव क्षेत्रका साफा स्रोतमाथि आफ्नो अधिकार र स्वामित्व स्थापित गर्न सक्षम हुनेछन्। तालिम कार्यक्रम भने माछापालनका स्रोतको दीपो उपयोग, संरक्षणको चेतना र SRF स्रोतको व्यवस्थापनमा केन्द्रित छ।

आयोजनाअन्तर्गतको कर्जा कार्यक्रम महिला समूहका लागि वैकल्पिक रोजगार अवसर सिर्जना गर्ने उद्देश्यअनुरूप तयार पारिएको हो । यसले SRF स्रोत र उन्पादन तथा फिरोमाछामाथि महिलाको निर्भरता घटाएर उनीहरूलाई कोइला बनाउने, वृक्षारोपण गर्नेलगायत क्षेत्रमा वैकल्पिक रोजगारका अवसर उपलब्ध गराउनेछ । लघु कर्जा कार्यक्रमले साहु महाजनमाध्यिको निर्भरता कम गर्दै महिलाको आम्दानी बढाउने उद्देश्यसमेत लिएको छ । यसबाट विद्यालयमा बालिकाहरूको भर्ना दर बढाने अपेक्षा पनि गरिएको छ ।

महिला उपभोक्ताले नेतृत्व तालिम पनि पाउनेछन् । महिला प्रतिनिधिहरू सरोकारबालाको सल्लाहकार परिषद्मा सहभागी भएर त्यहाँ उनीहरूले महिला उपभोक्ता समूलाई प्रभाव पारेका विषयहरू उठाउनसक्छन् र एकीकृत प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि नीति तर्फुमा गर्न सुन्दरबन्स् व्यवस्थापन एकाईसंग मिलेर काम गर्ने अवसर पनि पाउँछन् ।

प्रभाव क्षेत्रमा महिला उपभोक्तासँग परामर्श गरेर खानेपानी सुविधा, शौचालय र सामुदायिक विद्यालयजस्ता सामाजिक पूर्वाधारको योजना पनि बनाइनेछ । सामाजिक पूर्वाधारका योजनामा माहिला सहभागिताले सामुदायिक सावर्जनिक कार्यमा निर्णय लिनसक्ने उनीहरूको क्षमता पहिचान गर्नुका साथै उनीहरूलाई सामाजिक पूर्वाधारमाथि स्वामित्वको आधार पिलाउनेछ । यसबाहेक सामाजिक पूर्वाधारले महिलाको जीवनस्तर उकास्नेछ र उनीहरूका बालबच्चालाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्नेछ ।

पुंजीमा पहुँच, उच्च आम्दानी, तालिम र सामूहिक संगठनका माध्यमबाट महिलाले परिवारमा राम्रो स्थान पाउनेछन् । SRF स्रोत व्यवस्थापनमा समेत उनीहरूको भूमिका प्रत्यक्षरूपमा देखिन थाल्नेछ ।

तटीय क्षेत्र व्यवस्थापनमा लैंगिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- ➔ समूक्री तटका जंगलमा महिला, पुरुष र बालबालिकाले कस्ता किसिमका कार्य गर्दैन् ?
- ➔ महिला तथा पुरुषले संयुक्तरूपमा गर्ने कार्य के हुन् ?
- ➔ महिला, पुरुष र बालबालिकहरू नियमितरूपमा जंगल जान्छन् कि कहिलेकाहिँमात्र ?
- ➔ बनबाट प्रमुख वस्तुहरू (काठ, दाउरा) र सामान्य वस्तु (पात, पत्कर) संकलन गर्ने को हुन्- महिला तथा बालिका वा पुरुष तथा बालक ?

- महिला तथा पुरुषहरूका लागि परम्परागत वन्य उपभोक्ता अधिकार के/के हुन् ?
- यी परिवारले वन पैदावार विक्री गर्दैन् कि आफै उपयोग गर्दैन् ? यदि विक्री गरिन्दू भने महिला, पुरुष, बालक, बालिका वा महिला र पुरुष दुवैमध्ये कसले गर्दैन् ?
- के आयोजनाले यीमध्ये कुनै गतिविधि तथा परिवारको आवश्यकता पूरा गर्ने काममा महिलाहरूको सहभागिता वा नगद आम्दानीमा उनीहरूको पहुँचलाई प्रभाव पार्दै ?
- के आयोजनाले महिलाहरूको कामको बोझमा प्रभाव पार्न वा उनीहरूको आयआर्जनका अवसर घटाउने खालका गतिविधि सञ्चालन गर्दै ?
- के आयोजनाले महिलाहरूको परम्परागत उपभोक्ता अधिकार र तटीय क्षेत्रका साझा स्रोतको पहुँचमा प्रभाव पार्दै ? यदि पार्दै भने कसरी ? कस्ता खालका प्रभाव पार्ला ?

प्रमुख रणनीति

- महिला तथा पुरुषहरूको कामको बोझ, आयमूलक कार्य र जीवनस्थापनका आवश्यकतामा नकारात्मक प्रभाव नपर्ने किसिमका गतिविधि सञ्चालन गर्ने ।
- आयोजनाका गतिविधिले महिलाहरूको काम गर्ने अवस्था, कामको बोझ र समयजस्ता क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव पर्नेगरी श्रमको लैंड्रिक विभाजनमा परिवर्तन ल्याउँदैन भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- वनका स्रोतहरूमा परम्परागत उपभोक्ताका रूपमा महिला तथा पुरुषहरूको अधिकार हनन् नहुनेगरी कार्यक्रम तयार पार्न वा कुनै प्रकारको हानी भइहाले क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने वैकल्पिक गतिविधि विकास गर्ने ।
- संस्थागत संरचना, तालिम, पुँजी, बजार व्यवस्थापनजस्ता कार्यक्रमका स्रोतमा महिला तथा पुरुषहरूको समान अधिकार र पहुँच स्थापित हुनेगरी आयोजनाका क्षेत्रको विकास गर्ने ।

एकीकृत ग्रामीण विकासमा लैङ्गिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- के आयोजना स्थलमा जनसंख्याको तथ्यांकलाई लैङ्गिक आधारमा छुट्ट्याइएको छु (जनसंख्या, सामाजिक-आर्थिक विशेषता, श्रमको लैङ्गिक विभाजन र प्रमुख उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लाग्ने समय) ?
- यदि आयोजना कृषि, माछापालन वा पशुपालनजस्ता एकीकृत क्षेत्रमा केन्द्रित छु भने कृषि, पशुपालन वा माछापालन क्षेत्रमा श्रमको लैङ्गिक विभाजनका आधारमा तथ्यांक संकलन गर्नुपर्छ ।
- के सम्बन्धित क्षेत्रमा महिला घरमूली भएको परिवार उल्लेखनीय संख्यामा छु ?
- महिलाहरूको खाद्यान्न उत्पादन कार्यमा आयोजनाले कस्तो प्रभाव पार्ना ?
- के आयोजनाले महिलाहरूले उत्पादन गरेको बालीका लागि सहयोग गर्दछ ?
- आयोजना स्थलमा कस्तो प्रकारको समाजिक संरचना विद्यमान छु र जमिन, सामुदायिक स्रोत, व्यवसाय र अन्य स्रोतहरूमाथिको पहुँच र अधिकार कुन समूहको हातमा छु ?
- खेतीपातीबाहेक महिलाहरू सक्रिय रहेका अन्य आयआर्जनका गतिविधि के/के हुन् ?
- के महिलाहरूमा सम्पत्ति र जमिनको अधिकार छु ?
- आयोजना स्थलमा कस्तो प्रकारका सामाजिक वा सामुदायिक संगठन विद्यमान छन् र स्रोत वितरणमा तिनीहरूको नियन्त्रण कस्तो छु, जस्तै : महिलाहरूका निम्नि आयोजना स्थलमा गरिने आयोजना कार्यहरूको वितरण ?
- के आयोजना स्थलमा महिलाहरूको अनोपचारिक सञ्जाल छु ? यदि छु भने त्यसले महिलाहरूलाई कस्तो खालको सहयोग पुऱ्याउँछ ?

- के महिलाहरूले औपचारिक संस्थागत स्रोतहरूबाट कर्जा र प्रसार सेवा, कृषि सामग्री तथा पशुपालन र माछापालनका स्रोतहरूसम्म पहुँच पाएका छन् ?
- महिलाहरूले पैंजी कहाँबाट पाउँछन्- साहुमहाजन, व्यापारी, साथीभाइ वा नातेदार ? के महिलाहरूले साहुमहाजन, व्यापारी वा दलालहरूसँग महंगो व्याज दरमा ऋण लिएका हुन्छन् ?
- महिलाहरूले उत्पादन गरेका वस्तुहरू कसले बजारसम्म पुऱ्याउँछ-व्यापारी/दलाल वा महिलाहरू आफैले ?
- आयोजनाका गतिविधिहरूले श्रमको लैङ्गिक विभाजन, जीवनयापनका गतिविधिहरू तथा महिलाहरूमाथि कामको बोझ, आयमूलक गतिविधिहरू र जमिन, पशुपालन वा साफ्का सम्पत्तिका स्रोतहरूमा के असर पार्ना ?
- के कार्यान्वयन निकायसँग महिलाहरूका लागि सेवा विकास गर्ने र आपूर्ति गर्ने क्षमता छ ?

प्रमुख रणनीति

- आयोजना संरचनामा महिला तथा पुरुषहरूको प्राथमिकता, आवश्यकता र उनीहरूको तत्परतालाई सुनिश्चित गर्ने पुरुष तथा महिलासँग बेरलावेलै परामर्श गर्ने ।
- आयोजनाको बारेमा तयारी गर्ने आयोजना क्षेत्रमा महिला तथा पुरुषलाई समावेश गर्ने ।
- महिलाहरूको मागअनुसार पानी, सरसफाई, उर्जा र ईन्धनको आवश्यकतालाई विचार पुऱ्याउने ।
- यदि आयोजनाका गतिविधिमा खानेपानी सुविधा पनि समावेश छ, भने पम्पका लागि स्थान छनौट गर्दा महिलाको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने र तालिम, सञ्चालन तथा सर्मतसम्भारका कार्यमा पनि उनीहरूलाई सहभागी गराउने ।
- आयोजनाको वितरण प्रणाली महिला तथा पुरुष कृषक र कृषि श्रमिकहरूसम्म पुग्नेछ, भनी सुनिश्चित गर्ने । यसमा महिला प्रसार कार्यकर्ताहरूको आवश्यकतामाथि पनि ध्यान दिनुपर्नेछ ।

टिपोट

आयोजना क्षेत्रका

सामुदायिक संगठनले

कुन हदसम्म

स्रोत-साधनको

वितरणलाई नियन्त्रण

गरेको छ भनी तय गर्ने,

खासगरी महिलाहरूमा

हुने स्रोत साधनको

वितरणलाई

- कुनै पनि प्रकारको तालिममा महिला तथा पुरुषहरूको समान पहुँच हुनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने । लक्ष्य निर्धारणमा पनि ध्यान दिने ।
- बेरलै महिला कृषक समूह गठन गर्ने ध्यान दिने ।
- महिला प्रसार कार्यकर्ताको विकासका लागि तालिमको ढाँचा तयार पार्ने ।
- महिला सहभागीहरूसम्म पुग्न मध्यस्थकर्ता (श्रीमान्, दाजुभाई आदि) को प्रयोग नगर्ने ।
- महिलाहरूको कृषि गतिविधिमा सहयोग गर्न आयोजना कार्यहरू उपलब्ध गराइनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- आयोजनामा खाद्य सुरक्षा अङ्गहरू समावेश गर्ने ।
- आयोजनाको ढाँचामा महिला तथा पुरुषहरूको समान पहुँच स्थापित गर्ने आकार वा अङ्ग विकास गर्ने ।
- कृषि, माछापालन, पशुपालनजस्ता क्षेत्रमा महिलाहरूलाई प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी श्रमको लैङ्गिक विभाजन गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- आयमूलक गतिविधिमा महिलाहरूको विद्यमान भूमिकालाई आयोजनाका माध्यमबाट सुदृढीकरण गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- महिलाहरूको जीविकोपार्जनलाई नै प्रभाव पार्नसक्ने विषयहरूसँग जुट्टन उनीहरूको समूह गठन वा विद्यमान सञ्जाललाई सुदृढ तुल्याउने किसिमको रणनीति विकास गर्ने ।

टिपोट

महिला सहभागीहरूसम्म
पुग्न पुरुष मध्यस्थकर्ता
 (श्रीमान्, दाजुभाई) को
 प्रयोग नगर्ने

- ग्रामीण अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने महिला कामदारलाई न्यायोचित ज्याला दिइनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने (कृषि, कृषिजन्य व्यवसाय, माछापालन, पूर्वधार र निर्माणसम्बन्धी आयोजनाका गतिविधिहरूका लागि)
- आयोजनाअन्तर्गत स्थापना गरिने सहकारी/कर्जा युनियन वा अन्य संस्थामा महिला सदस्य रहनेछन् भनी सुनिश्चित गर्ने ।

→ महिलाहरूलाई काष्ठकला वा अन्य घरेलु उद्योगका लागि कर्जा उपयोग, बजार व्यवस्थापन र व्यापारजस्ता सबै तहमा सहयोग गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने । महिलाहरूको आर्थिक सहभागिता र आम्दानी बढाउन उनीहरूद्वारा उत्पादित वस्तुका लागि सहकारीलाई प्रबर्द्धन गर्नमा ध्यान दिने ।

→ आयोजनाका सबै चरणमा महिलाहरूको सक्रिय सहभागितालाई प्रबर्द्धन गर्ने खालका विधि तथा रणनीति आयोजनाको ढाँचामा समावेश गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।

एउटा क्षेत्रीय विकास आयोजनामा ध्यान दिइएका प्रमुख लैङ्गिक विषयहरूमाथिको बहस बक्स द मा समावेश छ ।

बक्स द

किर्गिज गणतन्त्रमा कृषि क्षेत्र विकास आयोजना

घटना विश्लेषण

आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) ले कृषि उत्पादकत्व सुधार तथा गरिबी न्यूनीकरणमा आयोजनालाई प्रभाव पार्नसक्ने लैङ्गिक विषयहरूको विश्लेषण गरेको थियो । एउटा सामाजिक सर्वेक्षण र खेतमै गरिएको स्थलगत सर्वेक्षणले ग्रामीण क्षेत्रका गरिब महिला आर्थिक संकमणका कारण फाइदाबाट वञ्चित रहनुपरेको पहिचान गरेको छ । यसमा विभिन्न पक्ष जिम्मेवार छन्, जस्तै : उच्च बेरोजगारी, सामाजिक सेवामा पहुँच नहुनु, परिवारको हेरचाहामा बढी समय बित्नु, बालबच्चा बढी भएका महिला घरमूली भएका परिवार उल्लेख वृद्धि हुनु तथा किसानलाई भूमि वितरण गर्दा महिलालाई वास्ता नगर्ने वा नयाँ उत्पादक संगठन तथा बजार व्यवस्थापनमा उनीहरूको सहभागितालाई बेवास्ता गर्ने सम्भावना ।

यस्ता लैङ्गिक सरोकारका विषयहरूलाई सम्बोधन गर्न यो आयोजना तयार पारिएको थियो । यसमा नयाँ कानूनअन्तर्गत भूमि वितरणमा महिलाहरूको पहुँचलाई नजिकबाट अनुगमन गरिनेछ । महिला किसान, खासगरी महिला घरमूली रहेका परिवारलाई आयोजनाअन्तर्गत गठन हुने नयाँ किसान समूहमा प्रवेश गर्ने तथा सहभागी हुन समान अवसर प्रदान गरिनेछ । यसैगरी, खेतीका नयाँ प्रविधिसँग घुलमिल हुन सिकाउन, व्यावसायिक योजना बनाउन र कर्जामा रास्तो पहुँच विकास गर्न महिला किसानलाई तालिम कार्यक्रममा सहभागी हुन प्रोत्साहित गरिनेछ ।

आयोजनाको फाइदा अनुगमन र मूल्यांकनले जमिनमाथि महिलाको स्वामित्व, उत्पादक संगठनसम्म उनीहरूको पहुँच र सदस्यता, तालिम कार्यक्रममा उनीहरूको सहभागिता र उनीहरूलाई दिइने तालिमका प्रकार, पुरुषको दाँजोमा महिलाको आम्दानीमा परिवर्तन तथा महिला घरमूली रहेका परिवारको सामाजिक अवस्थालागायत आयोजनाका लैङ्गिक प्रभावहरूलाई सम्बोधन गरेको थियो ।

लघुवित्तमा लैङ्गिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- ➔ के पुरुष तथा महिलाहरूको कर्जा उपयोगमा फरक हुन्छ (जस्तै : कर्जाको प्रकार, कर्जाको संख्या, व्याजदर, बक्यौता ऋण, तिन वाँकी ऋण, कर्जाको परिमाण, प्रभावकारी उपयोग) ?
- ➔ के लाभान्वित जनसंख्यामा महिला किसान, व्यवसायका मालिक, उत्पादक, कामदार वा घर-परिवारका मूलीहरूको संख्या उल्लेख्य छ ?
- ➔ के महिला तथा पुरुषहरूका बेरलाबेरलै कर्जा युनियन वा बचत तथा कर्जा समूह छन् ?
- ➔ के औपचारिक तथा अनौपचारिक वित्त स्रोतसम्म लाभान्वित जनसंख्याको पहुँच छ ? के महिला तथा पुरुषहरूको पहुँचमा कुनै भिन्नता छ ?
- ➔ यदि कर्जामा महिलाहरूको पहुँच पुरुषको तुलनामा सीमित छ भने महिलाको सम्पत्तिमाथि अधिकार र धितो राख्ने क्षमतासँग यसको कस्तो सम्बन्ध छ ? कर्जामा महिलाको पहुँचसँग गाँसिएका अन्य अवरोध के/के हन् ?
- ➔ के आयोजनाले कर्जामा विद्यमान महिला तथा पुरुषको पहुँचमा परिवर्तन तुल्याउला ?

प्रमुख रणनीति

- ➔ यदि आयोजनाले नयाँ किसिमका बचत तथा ऋण समूहलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्य लिएको छ भने त्यसमा महिलाको सुनिश्चित पहुँच स्थापित गर्ने ।
- ➔ महिला बचत तथा ऋण समूह स्थापना गर्ने ।
- ➔ नयाँ प्रकारका बचत तथा ऋण समूहमा महिला सहभागितालाई सहज तुल्याउन नीति वा कानूनी परिवर्तनलाई ध्यान दिने ।
- ➔ कर्जामा महिलाहरूको पहुँच स्थापित गर्न तथा उनीहरूलाई बचतका लागि उत्साहित तुल्याउन विशेष प्रावधान समावेश गर्ने । (सूचना, सञ्चार तथा तालिम रणनीति र गरिब महिला वा महिला घरमूलीलाई राम्रो पहुँच उपलब्ध गराउने प्रावधानमा ध्यान दिने ।)

टिपोट

आयोजनाका अङ्गमा
महिलाहरूका लागि
नेतृत्वको तालिम पनि
समावेश गर्ने

- व्यापार, उत्पादन विकास, व्यवसायको व्यवस्थापन, बजार व्यवस्थापन आदिका लागि महिलाहरूलाई सीपमूलक तालिम दिनेतरफ ध्यान दिने ।
- स्थलगत कार्यकर्ता तथा गैर-सरकारी संस्थाले स्थानीय महिलाहरूसँग काम गर्न महिला परिचालक, प्रशिक्षक र कर्जा अधिकृतको प्रयोग सुनिश्चित गर्ने ।
- महिलाहरूलाई परिचालन गर्न तथा महिला समूह गठन गर्न गैर-सरकारी संस्थासँग सम्झौता गर्नेतरफ ध्यान दिने ।
- महिलाहरू धेरैजसो निर्णय लिने कार्यमा सहभागी हुन नपाउने हुँदा उनीहरूका लागि नेतृत्व तालिम सञ्चालन गर्नेतरफ ध्यान दिने ।
-
- कानून तथा नीति
परिवर्तन गरेर
बचत तथा ऋण
समूहमा महिला
सहभागितालाई
प्रबढ्दन गर्ने**
-
- के आयोजनाका
उद्देश्य निर्धारण गर्दा
महिलाहरूले सहयोग
गरे र के उनीहरू
आयोजनाको तयारी
र ढाँचा बनाउनमा
संलग्न थिए ?

बक्स ९

इन्डोनेसियामा ग्रामीण विकासका लागि सामुदायिक सशक्तिकरण

घटना विश्लेषण

यस आयोजनाले इन्डोनेसियाका ६ वटा प्रान्तहरूमा रहेका ११ वटा जिल्लाको गरिबी घटाउने उद्देश्य लिएको छ । यसका लागि गरिबीको रेखासुनि रहेका करिब १ लाख १० हजार परिवारको आय बढाउनुका साथै ग्रामीण गरिबहरूलाई आफ्नो जीविकोपार्जनमा प्रभाव पार्ने कार्यको योजना तथा बन्दोबस्त मिलाउन सक्षम तुल्याइनेछ । सहभागितामूलक गाउँ योजना तथा सामुदायिक बचत तथा ऋण संगठनको स्थापनाका माध्यमबाट यो उद्देश्य हासिल गरिनेछ । यसले शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रलाई एक-अर्कासँग जोड्नका लागि आवश्यक पर्ने ग्रामीण पूर्वाधार उपलब्ध गराउनेछ ।

इन्डोनेसियामा करिब ४३ लाख गरिब परिवार छन्, जसमध्ये ५ लाख घरधुरीमा महिला घरमूली छन् । महिला घरमूली भएको प्रत्येक १० परिवारमा एक घर गरिब छ ।

आयोजना क्षेत्रका गरिब महिलाहरूले कृषि, स-साना व्यापार तथा ज्यालादारी श्रममा संलग्न रहेर आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछन् । तर, उनीहरूले कम ज्याला पाउनुका साथै पुँजी, सीपमूलक तालिम, उपयुक्त प्रविधि तथा बजार सुविधासम्म उनीहरूको पहुँच छैन ।

आयोजनाले यी अवरोध समाधान गर्ने उद्देश्य लिएको छ । लघुउद्यम विकासका लागि सामुदायिक बचत तथा ऋण संगठनको सदस्यता लिएकामध्ये आधाजित महिला सदस्य हुनेछन् । त्यसमध्ये आधा सदस्य क्षमता विकास तथा नेतृत्वको तालिममा संलग्न हुनेछन् भने वाँकी गाउँमा आयोजना सहजकर्ताको रूपमा रहनेछन् । महिला सहजकर्ताको नियुक्तिले समुदायका महिलालाई रोजगारको अवसर सिर्जना गर्नेछ ।

ग्रामीण योजनामा भाग लिन गाउँमा महिलाहरूको समूह गठन गरिनेछ । यसबाट महिलाहरू आफ्नो आर्थिक गतिविधि तथा जीविकोपार्जनमा रहेका अवरोध पहिचान गर्न सक्षम हुनेछन् र स्थानीय सरकारको विकास योजनामा आफ्ना आवश्यकतालाई उचित प्राथमिक दिलाउन सक्नेछन् । ग्रामीण योजनामा महिला सहभागिताले गाउँको अर्थतन्त्र र सामुदायिक मामिलामा महिलाहरूको महत्वपूर्ण भूमिकालाई पहिचान गरेको छ ।

सामुदायिक बचत तथा ऋण संगठनका माध्यमबाट महिलाहरूले आफ्नो लघुउद्यम विस्तार गर्न वा नयाँ क्षेत्रमा लगानी गर्न बैंकबाट लघुकर्जा प्राप्त गर्नेछन् । यसबाट महिलाहरू उत्पादनमूलक सम्पत्ति जोड्नका लागि कृपि तथा गैर-कृपि उद्यममा लगानी गर्न सक्षम हुनेछन् । आयोजनाअन्तर्गत हुने शहरी र ग्रामीण क्षेत्रबीचको सम्पर्क विस्तारले महिला उद्योगहरूलाई बजार सुविधासम्म पहुँच दिलाउनेछ ।

ग्रामीण योजना र सामुदायिक बचत तथा ऋण संगठनहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा आफ्ना आवश्यकताबाटे आवाज उठाउने क्षमताको विकास गर्न महिलाहरूलाई मानवीय विकास तथा नेतृत्व तालिम दिइनेछ । सामुदायिक बचत तथा ऋण संगठनको व्यवस्थापन समितिमा महिला नेतृलाई समावेश गरिनेछ ।

यसैगरी, लैङ्गिक तथा विकास परामर्शदाता नियुक्त गरिनेछ, आयोजना कार्यान्वयनमा महिलाहरूको गैर-सरकारी संस्थालाई सहभागी तुल्याइनेछ, लघुकर्जा कार्यक्रम र सामुदायिक बचत तथा ऋण संगठनको सञ्चालनमा महिलालाई समान सहभागिताको अवसर दिइनेछ भने अनुगमन प्रणालीमा पुरुष र महिला भनी छुट्ट्याएर तथांक राखिनेछ ।

औद्योगिक बाली तथा कृषिजन्य उद्योगमा लैङ्गिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- के आयोजना स्थलमा जनसंख्याको तथ्यांक पुरुष तथा महिलाका आधारमा छुट्ट्याइएको छ (जनसंख्या, सामाजिक-आर्थिक विशेषता, श्रममा लैङ्गिक विभाजन तथा प्रमुख उत्पादनमूलक गतिविधिमा लाग्ने समय) ?
- खेती गर्ने कति प्रतिशत परिवारमा महिला घरमूली छन् ? यसमध्ये कति प्रतिशतमा श्रीमान् अनुपस्थित (कामका लागि बाहिर/विदेश गएका) छन् ?
- महिला र पुरुषले परम्परागत खेतबारीमा कस्ता प्रकारका काम गर्दछन् ?
- सामान्यतया महिला तथा पुरुषहरूले खेतीपातीमा कस्ता प्रकारका प्रशोधन र सेवाका काम गर्दछन् ?
- कुनै पनि कामलाई पुरुष वा महिलाको भनी परिभाषित गर्ने आधार के हुन्?
- कुनै नयाँ प्रविधि लागू गर्दा महिलाहरूले गर्दै आएको काममा कसरी प्रभाव पर्ला ?
- आयोजनाभित्र प्रस्ताव गरिने परिवर्तनले त्यसले ओगट्ने क्षेत्रमा श्रमको लैङ्गिक विभाजनलाई कसरी प्रभाव पार्ला ?
- घरायसी खेतबारीको स्वामित्व कस्तो छ ? महिलाहरूको पूर्ण स्वामित्व वा सह-स्वामित्व वा जमिन उपयोगको अधिकार कुन हदसम्म छ ?
- कुन खेतमा के बाली लगाउने भन्ने निर्णय कसरी लिइन्छ र यो निर्णय कसले लिन्छ ?
- नगदेवालीबाट हुने आम्दानीमाथि कसको अधिकार हुन्छ ? यसलाई परिवारभित्र कसरी वितरण गरिन्छ ? आम्दानीलाई कसरी विनियोजन र खर्च गरिन्छ ?

टिपोटसमुदायकामहिलाहरूलाईस्थलगतकार्यकर्ताकारूपमा नियुक्तगर्वतर्फ ध्यानदिने

- कृषिजन्य उत्पादनबाट हुने पुरुषहरूको आम्दानी कसरी खर्च गरिन्छ ? कृषिजन्य उत्पादनबाट हुने महिलाहरूको आम्दानी कसरी खर्च गरिन्छ ?
- के नगदेवाली उत्पादनको विस्तारले महिलाहरूको घरायसी जीविकोपार्जनको खेतीका लागि जमिनको कमी हुनसक्छ ? यसबाट के/कस्ता प्रभाव पर्नान् ?
- महिलाहरूलाई नगदेवाली उत्पादन र बजार व्यवस्थापन गर्नमा के/के अवरोधले रोकेका छन् ?
- के महिला घरमूलीमा कानूनी स्वामित्वको अधिकार, जमिनबाट हुने उत्पादनमाथिको अधिकार, उत्पादनबाट हुने आम्दानीमाथिको अधिकार हुन्छ ? यी अधिकार के/के हुन् ?
- महिला घरमूली रहेका परिवारको खेती यस क्षेत्रका अन्य खेतीसँग कसरी तुलना गर्न सकिन्छ, जस्तै:
- व्यावसायिक नगदेवालीमा संलग्नता,
 - कृषि सामग्रीहरूको प्रयोग (रासायनिक मल, उन्नत बीउ),
 - चाहिने समयमा श्रमको पहुँच, वा
 - कृषिजन्य प्रविधिको प्रयोग ?

प्रमुख रणनीति

- आयोजनामा महिला तथा पुरुषहरूका लागि रोजगारी र आयमूलक गतिविधि उपलब्ध गराउने ।
- आयोजनासँग सम्बन्धित कुनै पनि कामका लागि महिला तथा पुरुषहरूलाई समान पारिश्रमिक दिइनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- यदि कृषि क्षेत्रहरू विकास गरिनेछन् भने जुन समुदायका श्रमिकलाई काममा लगाइन्छ त्यो समुदायले उक्त क्षेत्रसम्म सजिलै पहुँच पाउन् भनी सुनिश्चित गर्ने वा पर्याप्त यातायात सुविधा उपलब्ध गराउने तथा महिलाहरूलाई पनि उक्त क्षेत्रसम्म राम्रो पहुँच दिलाउनुका साथै उनीहरूको प्रयोगका लागि उपयुक्त छ भनी सुनिश्चित गर्ने ।

- महिलाहरूको जीवनस्तर सुधार गर्न कृषि क्षेत्रमा आवश्यक सेवा उपलब्ध गराउने, जस्तै : मातृसेवा, स्वास्थ्य र बालबच्चाको हेरचाह वा महिलाहरूका लागि साक्षरता कक्षा ।
- महिलाहरूको समय र मिहिनेत किफायती गर्न तथा उनीहरूको श्रमलाई बढी उत्पादनमूलक बनाउन आयोजनामा नयाँ प्रविधि राख्नेतरफ ध्यान दिने ।
- महिलाहरूको जीविकोपार्जनको खेतीलाई जमिन उपलब्ध छ भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- खाद्यान्न बाली उत्पादनका लागि केही सामग्री उपलब्ध गराउन प्रयास गर्ने ।
- महिलाहरूलाई नगदेबाली उत्पादनमा समान पहुँच उपलब्ध गराइनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।

नेपालको बाली विविधीकरण आयोजनामा लैंगिक मूलप्रवाहीकरणको उदाहरण बक्स १० मा दिइएको छ ।

बक्स १०

नेपाल बाली विविधीकरण आयोजना

घटना
विश्लेषण

नेपालमा कृषिजन्य उत्पादन र खाद्य सुरक्षामा महिलाहरूको सम्बेदनशील भूमिकालाई अत्यन्तै कम मूल्यांकन गरिएको छ र उनीहरूले कृषिजन्य विकास कार्यक्रमका फाइदाहरूमा पनि कम पहुँच पाएका छन् । कृषिजन्य बालीको उत्पादन र बजार व्यवस्थापनमा कृषक समूहको पहुँच बढाएर उक्त असन्तुलनलाई समाधान गर्न यो आयोजना तयार पारिएको हो ॥

महिला कृषकहरूले प्राविधिक बजार व्यवस्थापन र प्रसार सेवामा राम्रो पहुँच हासिल गर्न समूहहरू गठन गर्नेछन् । महिलाहरूलाई मिश्रित कृषक समूहमा नेतृत्वदायी भूमिका लिने तालिम दिइनेछ । महिला कृषकको समूहले महिला कृषकहरूलाई आफ्नो आवश्यकता पहिचान गर्न तथा सरकारसँग कृषि प्रसार सेवाका लागि माग गर्न र कृषि सेवा केन्द्र तथा स्थानीय बजारसँगको सम्पर्कका लागि मञ्च उपलब्ध गराउनेछ ॥

महिला तथा पुरुष कृषकहरूले एक-अर्काका आवश्यकतावारे आफ्नो समझदारी विकास गर्न तथा बाली विविधीकरण, उत्पादन र बजार व्यवस्थापनका लागि महिला तथा अन्य कृषक समूहको सञ्जाल स्थापनामा सहयोग गर्न लैंगिक सरोकारका विषयहरू प्रचारप्रसार गर्ने तालिम सञ्चालन गर्नेछन् । कृषि प्रसार कर्मचारीलाई कृषि प्रसार निर्देशिका तयार पार्न तालिम दिइनेछ, जसले महिला तथा पुरुष कृषकको आवश्यकता सम्बोधन गर्नेछ । लैंगिकरूपमा छुट्ट्याएको तथ्यांक सामुदायिक अनुगमन प्रणालीले आयोजनाका गतिविधिमा महिला तथा पुरुष कृषकको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नेछ ।

पशुपालनमा लैङ्गिक सरोकारका विषय

प्रमुख विषय

- ➔ आयोजना स्थलमा महिला तथा पुरुषहरूले पशुपालन र वस्तुभाउको हेरचाहमा के भूमिका निर्वाह गर्दैन् ?
- ➔ पशु हेरचाहको कुन पक्षमा महिलाहरू मुख्यरूपले जिम्मेवार हुन्छन्, जस्तै : निम्नमध्ये कुन क्रियाकलापमा महिलाहरू दैनिक वा नियमितरूपमा संलग्न हुन्छन् :

 - घाँस / आहाराको संकलन र तयारी, खुवाउने,
 - पानी व्यवस्थापन,
 - सरसफाई,
 - गोठाले काम,
 - दुध दुहुने, दही मध्ने वा अन्य उत्पादन प्राप्त गर्ने क्रियाकलाप, वा विरामी पशुको हेरचाह ?

- ➔ पशुपालनमा लागेका महिला तथा पुरुषहरूको श्रमलाई आयोजनाले कसरी प्रभाव पार्दै ? महिला तथा पुरुषहरूले बढी काम गर्नान् वा कम ?
- ➔ यदि आयोजना नयाँ उत्पादनमूलक कार्यमा लागे यी काम महिलाले गर्नान् वा पुरुषले ? के अन्य गतिविधिमा संलग्न रहेका श्रमिकलाई फिक्रेर यसमा लगाउनुपर्ना ? यस्ता परिवर्तनले महिलाहरूलाई कस्तो असर पार्ना ?
- ➔ के पशुपालन विकासका लागि आयोजनाले गर्ने लगानीबाट खेतीपातीको समग्र प्रणालीमा महिलाहरूको भूमिका परिवर्तन होला ? कसरी ?
- ➔ गाई/भैसीको हेरचाह गर्ने दायित्व पुरुषको हो भन्ने सोचिन्छ, के महिलाहरूले वास्तवमै यसको केही काम गर्दैन् ? कर्ति ?
- ➔ यदि पशुजन्य उत्पादनका नयाँ प्रविधि पुरुषहरूलाई उपलब्ध गराए, यसले महिलाहरूको परम्परागत कार्यबोक्ष र दायित्वमा कसरी प्रभाव पार्ना ?

- के आयोजनाले महिलाहरूका लागि थप काम सिर्जना गर्दछ ? यदि गर्दछ भने यसबाट महिलाहरू कसरी लाभान्वित हुन्छन् ?
- के पशुपालनको नयाँ तरिका वा उन्नत पशु विकासले जमिनको प्रयोगमा असर गर्ला ? के यसले महिलाको जमिनमा पहुँचलाई प्रभाव पार्दछ ?
- आयोजनामा सहभागी हुने तथा उन्नत मौज्दात, खानेकुरा वा अन्य किसिमका लगानीबाट लाभान्वित हुन के महिलाहरूसँग स्रोत-साधन (जमिन, कर्जा, पुँजी) को पहुँच छ ?
- के महिलाहरू प्रशोधन वा बजार व्यवस्थापन सहकारी वा सामुदायिक आयोजनाहरूमा संलग्न छन् ?
- के महिलाहरूले हुर्काएका पशुहरूको स्वामित्व तिनै महिलाहरूसँग छ र के मासु, दूध, अन्डा आदिको विक्रीबाट प्राप्त हुने आम्दानीमा महिलाहरूको पहुँच वा अधिकार छ ?

प्रमुख रणनीति

- उन्नत पशु वा आयोजनाबाट प्रतिफल प्राप्त गर्ने समूहमा महिलाहरूलाई समावेश गर्ने ।
- महिलाहरूको प्रमुख जिम्मेवारी रहने साना पशुजन्य उत्पादनमा सहयोग गर्ने आयोजनातर्फ ध्यान दिने ।
- महिलाहरूको सहभागिता र अधिकार नघटाई पशु हेरचाहमा समय र श्रम किफायतीरूपले उपयोग गर्ने उपायतर्फ ध्यान दिने ।
- महिला तथा पुरुषहरूको छुट्टाछुट्टै आय र छुट्टाछुट्टै वित्तीय दायित्व भएको अवस्थामा महिलाहरूको आम्दानीका स्रोतलाई संरक्षण गर्ने तथा उनीहरूका लागि आयआर्जनका नयाँ अवसरमा सहयोग गर्ने ।
- महिलाहरूलाई आफ्ना वस्तुभाउको संरक्षण गर्न आधारभूत भेटनरी तालिम दिने ।
- महिलाहरू धेरै ओहोरदोहोर गर्न नसक्ने हुँदा कुनै पनि तालिम कार्यक्रम गाउँमै सञ्चालन गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।

टिपोट

महिलाहरूलाई

आफूना

वस्तुभाउको

संरक्षण गर्न

आधारभूत

भेटनरी तालिम

दिने

→ पशुजन्य उत्पादन र बजार व्यवस्थापनमा महिलाहरूको परिचालन र तालिमका लागि गैर-सरकारी संस्थालाई संलग्न गराउने ।

→ महिलाहरूलाई सबै प्राविधिक सहयोग तथा सेवा दिइनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने ।

बक्स ११ ले विशेष पशुपालन आयोजनामा ध्यान दिइएका लैङ्गिक सरोकारका विषयहरू चित्रण गरेको छ ।

बक्स ११**बंगलादेशमा सहभागितामूलक पशुपालन आयोजना**

घटना
विश्लेषण

आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) ले थुप्रै लैङ्गिक सरोकारका विषयहरू पहिचान गरेको छ, जस्तै : पशुजन्य उत्पादनमा महिलाहरूको उल्लेखनीय भूमिकालाई ध्यान नदिनु र प्रसार, ऋण तथा बजारसम्म उनीहरूको पहुँच नहनु । साना पशुपालनमा महिलाहरूले पुरुषभन्दा उल्लेखनीय काम गरे पनि सरकारी निकायले सञ्चालन गर्ने तालिम तथा प्रसार कार्याक्रममा उनीहरूलाई अत्यन्तै बेवास्ता गरिएको यसले देखाएको छ । यस्ता कार्यक्रम केन्द्रमा सञ्चालन गरिंदा महिलाहरूको सहभागिता कम हुन्छ । महिलाहरूले आफ्नो पशुपालन विस्तार गर्ने ऋण सुविधासमेत पाउँदैनन् । गैर-सरकारी संस्थाहरूले गाउँमा प्रसार तथा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछन्, जसमा महिला सहभागिता अत्यन्तै उच्च हुन्छ । महिलाहरूलाई वस्तुभाउ र उपकरण खरिदका लागि लघुवित्तसम्म पहुँच दिलाउने तथा सरकारी भेटनरी सेवा नपुगेका गाउँमा प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउने विधि गैर-सरकारी संस्थाहरूले गरेर देखाएका छन् ।

यस आयोजनाले महिलाहरूलाई आर्थिक गतिविधिको प्रमुख पात्रका रूपमा लिई लैङ्गिक चासोलाई सम्बोधन गरेको छ । सत्तरीदेखि असी प्रतिशत प्राथमिक लाभान्वित व्यक्ति महिला हुन्छन् । गैर-सरकारी संस्थाहरूका माध्यमबाट ३ लाख ४० हजार परिवारलाई लघुकर्जा उपलब्ध गराइनेछ । यसमा खासगरी महिला घरमूली रहेका परिवार र भूमिहिन महिला पर्दछन् । उनीहरूलाई सानास्तरका कुखुरापालन, गाई मोटाउने विधि तथा बाखापालनसम्बन्धी उच्चमका लागि कर्जा उपलब्ध गराइन्छ । गाउँमा आधारित प्रसार सेवा तथा तालिम गैर-सरकारी संस्थाहरूका माध्यमबाट महिलाहरूलाई उपलब्ध गराइनेछ । करिब १० हजार द सय महिलालाई तालिम दिनुका साथै गाउँमा आधारित आहारा आपूर्ति, खोप तथा बजार सेवा स्थापना गर्न ऋण उपलब्ध गराइनेछ ।

अनुसूची

लैंड्रिक विशेषज्ञका लागि निर्देशित शर्त

परामर्शदाताले लैंड्रिक/महिलासम्बन्धी अध्ययनमा स्नातकोत्तर गर्नुका साथै कृषि र ग्रामीण विकास (खासगरी एसिया/प्रशान्त क्षेत्र) मा लैंड्रिकरूपमा सम्वेदनशील आयोजनाहरूको ढाँचा तयार पार्ने कार्यमा उल्लेखनीय अनुभव हासिल गरेको हुनुपर्नेछ । परामर्शदाताका जिम्मेवारीअन्तर्गत निम्न कार्य पर्द्धन, तर यतिमै सीमित हुँदैन :

- राष्ट्रिय तथा प्रान्तीय स्तरमा क्षेत्रगत प्रभाव पार्ने प्रमुख लैंड्रिक तथा विकाससम्बन्धी नीतिहरूको सूची ।
 - उपलब्ध सूचनाको सर्वेक्षणका आधारमा आयोजना तयारीका लागि अध्ययन गर्नुपर्ने लैंड्रिक तथा विकाससम्बन्धी विषयहरूको पहिचान ।
 - लैंड्रिक विश्लेषण गर्ने ।
 - खेती तथा सम्बन्धित उत्पादनमूलक गतिविधि र प्रजननमूलक कार्यमा श्रमको लैंड्रिक विभाजन, स्रोत-साधन, सेवा र बजारमा महिला तथा पुरुषहरूको पहुँच तथा आयोजना गतिविधिमा यी सैवले पार्नसक्ने प्रभावसम्बन्धी तथ्यांक हासिल गर्नमा लक्षित प्रतिनिधिमूलक घरायसी सर्वेक्षणको ढाँचा तयार पार्ने ।
- यस कार्यान्तर्गत निम्न कुराको विश्लेषण गर्नुपर्नेछ:
- कामको बाँडफाँड तथा त्यसको तुलनात्मक लैंड्रिक ढाँचा,
 - उत्पादनमूलक स्रोत-साधनमा पहुँच र नियन्त्रण,
 - आफ्नो श्रमबाट हासिल हुने फाइदा (ज्याला, आम्दानी र मुनाफा, बचत) मा पुरुष तथा महिलाको पहुँचसम्बन्धी ढाँचा र त्यस्ता फाइदाको प्रयोगमाथि नियन्त्रण,
 - उत्पादकत्व तथा आम्दानीका लागि तालिम र प्रसार र सेवामा महिला तथा पुरुषको तुलनात्मक पहुँच, र
 - निर्णय लिने कार्यमा लैंड्रिक अवसर तथा सहभागितामा विद्यमान अवरोध ।

यस लैंड्रिक विश्लेषणका आधारमा विधि, रणनीति र विशेषताको विकास र सिफारिस गर्ने, जसको माध्यमबाट आयोजनाले महिला तथा पुरुषका व्यवहारिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नसक्नेछ र निम्न सुझाव दिएर महिलाहरूको रणनीतिक हैसियत सुधारमा सहयोग पुऱ्याउनसक्नेछ :

- आयोजनाअन्तर्गत आवश्यक उत्पादनमूलक स्रोत-साधनमा महिलाको पहुँचलाई सुधार गर्ने तथा महिलाको अवस्थामा आयोजनाका कुनै पनि नकारात्मक असरलाई हटाउने तरिका,

- तालिममा महिला सहभागिता तथा सूचना र प्रसार सेवामा उनीहरूको पहुँच सुधार गर्ने तरिका,
- महिलाहरूमाथि घरायसी कामको बोक्ख घटाउन, उनीहरूको खाली समय बढाउन वा उनीहरूलाई अतिरिक्त आम्दानीका बढी अवसर दिन तथा जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन आधारभूत सेवासम्म उनीहरूको पहुँच बढाउने विधि,
- महिलाहरूलाई सेवा, सामग्री तथा बजारमा पहुँच दिलाउनका लागि उत्पादक संगठनमा सहभागिता बढाउने प्रक्रिया,
- समूह गठन, तालिम तथा लघुवित सेवासँगको सम्पर्कका माध्यमबाट महिलाहरूको बचत तथा ऋण कार्यक्रममा सहयोग गर्ने ।

- अधिला लैंड्रिक विश्लेषणका आधारमा रणनीतिक लैंड्रिक आवश्यकताको स्तरमा परामर्शदाताले निम्न कार्य गर्नेछ:
- सम्झौत सम्झौतमा महिला सहभागिताको तयारीका क्रममा तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धिका लागि महिला संगठनलाई छुटै समूह वा उप-समूहमा गठन गर्ने अवसर तथा रणनीतिको पहिचान,
 - आयोजनाको तयारी, कार्यान्वयन, आयोजनाबाट हुने फाइदामा पहुँच तथा व्यवस्थापन, अनुगमन र मूल्यांकनसँग सम्बन्धित निर्णय लिने कार्यमा महिलाको पूर्ण सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्ने उपाय पहिचान गर्ने,
 - परिवार तथा समुदायमा निर्णय लिन र विकासका अवसर उपयोग गर्नमा महिलाहरूको सामाजिक मानसर्वादलाई सुदूढ तुल्याउने,
 - लैंड्रिक विश्लेषणका नितजालाई आयोजनाको ढाँचा, कार्यान्वयन र मूल्यांकनमा समावेश गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्ने, र
 - आयोजनामा लैंड्रिक तथा विकाससम्बन्धी सरोकारका विषयहरूलाई कसरी सम्बोधन गरिनेछ भनी लैंड्रिक रणनीति तयार पारेर प्रतिवेदन र अध्यक्षको सिफारिसमा अनुसूचीका रूपमा राख्ने ।

सन्दर्भ-सामग्री

- Australian Agency for International Development. १९९७. *Guide to Gender and Development*. AusAid.
- Fong, Monica, and Anjana Bhushan. 1996. Toolkit on *Gender in Agriculture*. Gender Toolkit Series No. 1. Washington, D.C.: World Bank.
- Moser, Caroline O.N. 1993. *Gender Planning and Development: Theory, Practice and Training*. London: Routledge.
- Wilde, Vicky L., and Arja Vainio-Mattila. 1995. *Gender Analysis and Forestry*. International Training Package. Food and Agriculture Organization.